

БОГОСЛОВЉЕ

ОРГАН ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ
ФАКУЛТЕТА

ГОДИНА XV

СВЕЗАК 3—4

ТАЈНА ПРВОГ ЧОВЕКА

Од животиње до човека

Постанак света и човека одвајкада је предмет човековог размишљања, научно-филозофски проблем. То је управо проблем почетка који у ствари и не може бити научни проблем (као ни проблем краја) зато што далеко превазилази саму науку. Али наука ипак поставља питање о најдаљој прошлости човековој и истражује његов почетак, постанак или порекло. А шта наука зна о томе? То ће се донекле видети из нашег даљег излагања. Међутим, одмах у почетку можемо рећи да наука не зна ни кад су се, ни где су се јавили први људи, не зна да ли су се прво јавили само на једном месту или сасвим независно на више места, у исто време или у временским размацама. Како би се о том икад могло имати сасвим поуздано знање? И шта се тек може знати о самом постанку човековом, о првом човеку?

Проблем првог човека не може бити сматран решеним, како се многим чини, тиме што ће се рећи да је човек постао од мајмуна или чак од рибе и тако даље. Како је и када то могло бити? Научно се свакако не могу лако оправдати извесна мишљења (заснована, између осталог, на бајкама о аждајама, змајевима и сл.) по којима су најстарији људи били савременици неких страшних, каткад крилатих гмизаваца који су живели на земљи пре много милиона година. Али та се мишљења не могу лако ни оповргнути. Кад се и како јавио први човек? Је ли прво људско биће постало пре милион година, како то данас отприлике рачуна већина научника, или пре више милиона година? У сваком случају било је једно време, један геолошки период, кад се на земљи појавио човек који дотле није постојао. Кад је и

како то било? То је проблем пра човека, најстаријег човека, првог човека.

Је ли човек постао од мајмуна? Ако јесте, да ли је постао само од једне или од више врста мајмуна који су били „неспецијализовани“, тј. способни да се развијају даље и тако, најзад, да доведу до постанка данашњег разумног човека. Судајући по извесним тежњама у данашњој биолошкој науци, лако је могуће враћање старом учењу и веровању да су различне животињске врсте постале једна за другом, али не једна из друге. Неки сумњају у еволуцију животињских врста које сматрају као релативно сталне. А нарочито за човека мора се у том случају мислити да је постао као сасвим засебна, „разумна животиња“, тј. као свесно, самосвесно биће. Јер шта се може сматрати као први човек, ако не биће које се је прво издвојило од животиње нечим битним. Чиме? Усправним ходом или употребом руке? То је свакако врло значајно. Али то очевидно није оно што је битно или није све.

Као што ћемо видети, битан је био говор, одн. мишљење. А шта наука зна о постанку говора или о првом говору човеком? Научно је нерешљиво чак и питање: откад је и откуд или зашто човек го (голе коже), а не длакав? То наука неће никад знати. То ће увек бити проблем. Зато библијско казивање о постанку првог голог човека (у рају, тј. негде, рецимо, у Азији) има дубоког смисла. Длаке којима су обрасла извесна места човекове коже нису остатак „мајмунства“, јер најкосматији су баш најкултурнији људи, Европљани, као и нека врло примитивна племена у Аустралији; али то код других примитивних народа није случај. Постанак човека уопште, може се рећи, показује се све тајанственијим што се више трагова прошлости човекове открива у науци. Многима се чини највећа вероватноћа да је човек постао од мајмуна, одн. да човек и мајмун имају заједничке претке. Али, и ако је вероватно, то не само не значи решење проблема првог човека него се тај проблем, као што смо већ казали, чини све загонетнијим што научна истраживања у том погледу више напредују. Је ли прелаз од животиње (мајмуна) ка човеку сасвим постепен, да не кажемо сасвим природан? Као што је већ наговештено, и међу биолозима има схватања по којима су се разне врсте

живих бића јавиле углавном „готове“. Зар се онда не би нарочито за највише живо биће, за човека, морало претпоставити да се појавио, кад је био „готов“, а то значи кад је стекао способност говора и мишљења, тј. разум?

Уосталом, према општим научним схватањима најновијег времена не би се ни морало претпоставити да су између човека и животиње постојали безбројни поступни прелази или прелазни облици. Од животиње до човека није се дошло сасвим постепено већ је ту учињен један скок. Али како је био могућан и нашто тај „скок природе“ од животиње до човека, тј. до разума и самосвести? Ако се и не допусти могућност да је човек постао непосредним стварањем, већ постепено, појава првог човека не може се замислити као сасвим постепен прелаз од животиње него као скок који је учинила једна животињска врста. Да ли је тај скок учинила прво само једна животиња (мужјак или женка?) или више животиња, ако не и више различитих врста животиња, истовремено или узастопно? Да би се на то могло одговорити требало би, пре свега, несумњиво утврдити човеково порекло од животиње, од мајмуна. Јер то је само једна научна хипотеза.

Већина научника мисли да је то највероватнија хипотеза. А природни услови за постанак човека од мајмуна били су дати, мисли се, кад је мајмун сишао с дрвета, почео ићи усправно — у степи, рецимо, где више није било шуме која је била уништена мразом (јер то је било у почетку леденог доба!) — и служити се, не за ход већ за хватање, рукама, управо само једном, десном руком, пошто је то одлика човека насупрот мајмуну. Неки су долазили на чудну помисао да је можда космичко зрачење претворило мајмуне у људе. Као да тиме може бити објашњен постанак првог човека, тј. постанак разума и самосвести!

Ма како да се прелаз између животиње и човека замишља постепеним, ипак је тај прелаз наједном претстављао скок. Додуше може се говорити о многим, тако рећи сасвим малим „мутационим скоковима“. Али ипак се мора допустити један најважнији, одлучни скок који је човека начинио човеком. Оно што је битно управо је тај највећи последњи скок. А то је, могло би се рећи, невидљив, психолошки скок.

Многима се чини тако просто и јасно тврђење да је човек постао од мајмуна. Као да се више може објаснити нижим! И као да већ и постанак животиње није проблем! Живот се може објаснити само животом. Према томе постанак живота уопште тешко се може схватити без претпоставке вечног живота, да не кажемо без Бога. А шта тек да кажемо за постанак човека?

За науку је свакако од огромног значаја да тражи све могуће прелазне ступњеве између животиње и човека, исто онако као што прати разне фазе развоја човека и пре рођења (у материци) и после рођења. Јер и у једном и у другом случају извештај ступањ развића тела (пре свега нервног система, мозга) неопходан је услов за чисто људске, тј. духовне функције. Али шта може значити прелазни ступањ који многи траже (или чак мисле да су нашли) између мајмуна и човека?

Мајмун-човек

Ако је човек постао од мајмуна, најстарије људско биће или најнепосреднији предак човеков морао је бити нека врста мајмун - човека. Али шта управо значи израз „мајмун-човек“ (*Pithec-anthropus*) који је у науци одомаћен од 1894 год.? Известан принцип непрекидне поступности (који се у крајњој линији своди на први принцип логичког мишљења, принцип идентитета) захтева постепене прелазе или прелазне облике између животиње и човека. Као такав прелазни облик сматра се „усправни мајмун-човек“ који је, како се мисли, био много ближи данашњем човеку него данашњи мајмуни. Али је ли мајмун-човек био ближи мајмуну или човеку? Управо је ли то био човек или мајмун? И сами биолози говоре данас, видели смо, о мутационим скоковима место о сасвим постепеним прелазима једне животињске врсте у другу.* И прелаз од мајмуна до човека био је скок. И какав скок! Зато је неизбежно питање: је ли мајмун-човек био мајмун или човек? Или ћемо се (с обзиром на полуљудска и полуживотињска бића којима обилује митологија) питати:

* Уосталом, данас се говори о скоковима чак и у неорганској природи (у „микрофизичи“) тако да услед тих скокова, како је речено, ни сам Бог не би могао претсказати будућност света.

је ли то можда био неки получовек, у исто време човек и мајмун, пола човек а пола мајмун?

Додуше говори се о укрштању или комбиновању многих „скокова“ који су најзад довели до постанка првог човека. А између мајмун-човека који је учинио први корак ка човеку (у морфолошком погледу) и правог, „разумног човека“ налази се више прелазних ступњева, на пр. кинески, афрички, хајделбершки, неандерталски човек и др. Претпоставимо, најзад, да о њима знамо довољно у биолошком (морфолошком) погледу? Али што о њима знамо у психолошком погледу? Ништа! Како да замислимо прелаз између мајмуна и човека у том погледу? Сви се углавном слажу у томе да постоји једна граница, једна „провалија“ која одваја човека од животиње. Ту провалију претставља способност говора и мишљења, одн. разум и самосвест. Али е ли између мајмуна и човека постојало неко биће које је и у психолошком погледу било прелазно? Је ли мајмун-човек као „прелазно биће“ имао и неке прелазне психичке особине које су га чиниле вишим од животиње, али још не човеком? Какве би особине то могле бити?

Најзад, и они који наглашавају поступност прелаза од мајмуна до човека ипак за прве кораке у правцу човечности претпостављају каткад „особито обдарене индивидуе“. На сваки начин и најнижи човек је морао бити особито обдарен у односу према мајмуну! Додуше може се рећи, видели смо, да први или најстарији човек још није био прави, разумни и самосвесни човек, да је прво морао проговорити, пре него што је дошао до самосвести, а он можда ни за то није био способан (услед недовољно развијеног говорног апарата, одн. одговарајућих делова мозга). Али по чему би се онда уопште могао сматрати човеком? У сваком случају први човек је загонетка, а загонетка не може бити мања, ако се место о првом човеку говори сасвим неодређено о првим људима или мајмун-људима.

Шта дакле значи израз „мајмун-човек“? Или шта се њиме хоће да постигне? Хоће се да низ поступности између мајмуна и човека буде потпун у морфолошком погледу, на првом месту у величини лобање, одн. мозга. Али шта би се тиме добило? Најнижи могући човек који је тек стекао нешто друго и више него животиње? Шта се дакле управо

тражи кад се тражи „прелазни члан“ између мајмуна и човека? На сваки начин тражи се тако рећи минимум онога што човека чини човеком у биолошком погледу. А строго узев, наравно, минимум човештва може значити само минимум људске свести, самосвести. Зато треба тражити прве појаве разумне свести и самосвести, тј. прве мисли и прве речи. А то се, разуме се, не може никад наћи.

Како се може тражити прелазни ступањ онде где можда и не постоји поступност, тј. разлика у степену, већ разлика у природи, ако не и извесна супротност? Може ли тражење животињског порекла код човека имати неког психолошког смисла? Човек није мајмун. Је ли то некад био? Ако је и кад је био мајмун, онда није био човек. Хипотетични „неспецијализовани“ највиши мајмун, као и мајмун-човек, био је можда само човек спречен у свом развићу, из ових или оних разлога недовршен човек, као што би то био, рецимо, и људски фетус (неразвијено дете у материци) чије је развиће заустављено.

Шта је дакле био „мајмун-човек“? Је ли то био само мајмун (како су неки мислили) или и нешто више од мајмуна? То је питање. Шта вреди тврђење да је био у исто време и мајмун и човек? По чему би се могао сматрати човеком, ако то није био у психолошком погледу? С друге стране пак човек је тако рећи и данас мајмун, уколико је „разумна животиња“ која је врло сродна с мајмуном.

Може ли се мислити да је човек постао од мајмуна постепено, тако рећи сабирањем небројених малих промена? Свакако не. Данас се, видели смо, и у науци говори о скоковима природе насупрот старијој науци која је била поставила принцип да „природа не прави скокове“. Међутим, ми смо у овим питањима још увек под утицајем те старије науке. Зато и кад је реч о постанку човека често се говори тако као да између највиших животиња и најнижих људи није била већа разлика него између најкултурнијих и најпримитивнијих људи, ако се чак „најнижи човек“ не сматра просто само као „највиша животиња“, највиши мајмун. Додуше мајмуни од којих су постали људи били су, како се мисли, мање „специјализовани“ него данашњи мајмуни и зато знатно виши од њих, а први људи нису још били прави, „разумни људи“. Али чиме су они хипотетички мајмунски

преци човекови били виши од највиших данашњих мајмуна? Или чиме је најстарији човек био нижи од „разумног човека“, а виши од мајмуна? Може ли се и у психолошком погледу поставити један низ поступности или прелазних облика између животиње и човека као и у морфолошком погледу? Очеvidно не! Ту постоји прави, велики скок, како то донекле показује, видећемо, и психичко развиће детета.

Допустимо могућност да је пре појаве „правог“ човека (а можда и истовремено с њим, ако још није била изумрла) постојала једна врста мајмуна, човекових предака, који су били много ближи човеку него данашњи мајмуни. Значи ли то да су ти највиши мајмуни и „мајмун-људи“ били много ближи људима него мајмунима? По чему? У сваком случају, можемо рећи, по морфолошким, а то значи у неку руку само по видљивим, телесним особинама. Али никад наука неће знати — никад се научници неће сложити у томе — шта се има сматрати као прачовек или најпримитивнији човек (*homo primigenius*). бар по морфолошким, т.ј. телесним особинама. По неким то је и неандерталски или крапински човек. По другима то су неки много примитивнији типови него што су неандерталски људи (о чијим прецима, уосталом, наука не зна ништа поуздано). Али најпре би требало одредити оно што је битно људско. А шта је то?

У сваком случају оно што је првог човека начинило човеком није физичко или не само физичко (телесно) већ психичко, тј. чисто унутрашње, невидљиво. Кад би се узела у обзир сва жива бића, разлика између човека и највиших животиња (човеколиких мајмуна) у морфолошком погледу била би тако незнатна да би се једва могла изразити. Али битна разлика која је човека одвојила од осталих живих бића није на том пољу. То је нешто невидљиво, чисто унутрашње, духовно. И зато никад никаква наука неће моћи открити првог човека. Ма колико се у науци говорило о прелазним облицима између животиње и човека, најпре се мора поставити питање: на основу чега би прачовек или најнижи човек могао бити сматран као човек, тј. као нешто више од мајмуна? Свакако не само услед телесних особина, на пр. услед повећане лобање, усправног хода и др. И мајмун (горило) има донекле способност усправног хода, па ипак је остао мајмун.

У развићу човековом претпоставља се, видели смо, читав низ прелазних облика (мајмук-човек, кинески, афрички, хајделбершки, неандерталски прачовек и др.). Али колико је различитих и често сасвим супротних мишљења било о фосилним остацима т.зв. мајмун-човека и других „прелазних облика“? И колико безуспешних напора да се добије један непрекидан низ прелазних морфолошких ступњева од мајмуна и мајмун-човека до „разумног човека“? Каткад се ту разликују „најмање две главне гране“, али од једног заједничког претка, неког хипотетичког негдашњег мајмуна који је био, како се сасвим произвољно тврди, „на знатно вишем ступњу интелигенције“ него данашњи мајмуни.

У овој расправи није у питању никакав хипотетички прачовек који још не би био потпуно човек већ нека врста претчовека или потчовека, као „усправни мајмун-човек“ и др. Овде се поставља питање о постанку првог правог, разумног човека. На сваки начин може се говорити о неком хипотетичном пра човеку који још није био потпун или прави човек, уколико му мозак није био довољно развијен или му ход још није био потпуно и стално усправан или чак, рецимо, није се умео смејати и др. Доиста тек постепено бивао је мозак све сложенији и све већи. Али зашто? Очеvidно зато што се је јавила једна битно виша, нова способност. А то је способност мишљења, разум. Човек има од почетка способност многоструког специјалисања, одн. активног прилагођавања новим ситуацијама. А то је управо разум, способност мишљења. Мозак је бивао све већи и финији зато што је имао да служи и тој новој, неживотињској функцији.

Ако су најстарији људи имали можда знатно мањи мозак него данашњи људи, они су ипак морали бити способни за нешто што ниједној животињи није било могућно. А то је нешто чисто унутрашње, невидљиво, наиме свест (знање) о свету и о себи. Зато неки прави прелазни облик између животиње (мајмуна) и човека не само није до данас нађен него у ствари не може никад ни бити нађен. Отуда се каткад чак и палеонтолозима намеће помисао да се одвајање човека од мајмуна морало извршити „сувише нагло,“ „у једном великом скоку“, чак и у морфолошком, не само у психолошком погледу. Додуше најстарији човек био је, како

се замишља, видели смо, тако рећи само получовек. Али шта би то могло значити? То би једва могло нешта значити у морфолошком погледу, али у много важнијем, психолошком погледу, то не може имати никаква смисла.

Ма колико да је морфолошки и психолошки још био неразвијен, и најстарији човек који је знао за употребу ватре и умео да говори, био је у ствари већ прави, разумни човек (*homo sapiens*). Јер шта је човек ако није „разуман човек“? Отуда се може рећи да са психолошког, ако не и са морфолошког становишта нема никаквих битних промена човека од најстаријих времена до данас.

Оно што је човека начинило човеком не може се никад открити зато што је то нешто невидљиво, духовно. А то значи да је у стваралачком плану „природе“, ако се тако може рећи, постојала најпре идеја човека која је остварена чим су материјалне околности то омогућиле. Кад је и како један мајмун (одн. мајмун-човек, ако или док још није био човек) могао доћи до свести о себи, о својој егзистенцији, и постати човек? У сваком случају постепено постајање човека од мајмуна није мање необјашњиво него претпоставка да је човек као разумно и самосвесно биће постао наједном, кад су материјални услови за то били припремљени. А, најзад, и кад би се нашао тражени (морфолошки) прелазни облик између човека и мајмуна, тиме не би била решена тајна првог човека. Јер проблем првог човека је у питању: кад се, како и зашто у једном сисару (врло сличном мајмунима) јавила свест о њему самом и о свему другом? А то се не може никад знати. Како би онда наука могла открити првог човека?

Зна ли се шта се управо тражи, кад се тражи „прелазни члан“ између мајмуна и човека? У сваком случају за нас овде није важно питање облика које је могао имати или кроз које је морао проћи човек док није постао човек. За нас је важно само питање: чиме се је човек одвојио од животиње? Зато имају права они који веле да човек није никад био мајмун, иако је у свом развићу прошао кроз један мајмунски стадиум. Шта је природа човека за разлику од природе животиње (мајмуна) или поред ње? Је ли то само нешто више или нешто сасвим ново чега нема у животиње? То је у психолошком погледу на сваки начин нешто ново. Зато

прелаз од животиње ка човеку у психолошком погледу није могао бити постепен. У сваком случају мора се замислити један први човек у кога је постојала релативна трајност и јединство свести за разлику од појединачних тренутних појава свести или појава тренутне свести (ако не и мишљења) којих има и у животиња. А извесно јединство свести и самосвест могло се је јавити, наравно, само услед свести о свему другом, одн. о стварности уопште.

Човек је с једне стране животиња, али с друге стране и нешто сасвим друго, уколико је разумно и самосвесно биће. Чак ако се постанак човека од мајмуна сматра потпуно доказаним, постанак човека као разумног и самосвесног бића остаје проблем, исто онако као што је проблем и његов постанак из семена и јајета, иако је тај постанак очигледна чињеница.

Никад се у различним прелазним облицима између мајмуна и човека неће моћи наћи одговор на питање о постанку првог човека, као што ни разне фазе детињег телесног развића не могу дати одговор на питање: кад и како дете постаје самосвесно биће, тј. „прави“ човек? И развиће детета у човека је постепено, кад се посматра биолошки (морфолошки). А психолошки? На сваки начин немогућно је поставити јасну границу где човек још не би или више не би заслужио име човека, као што је случај код идиота. Како се чини, људи би се и у психолошком погледу могли уредити у један низ поступних прелаза од идиота до генијалних људи. Али зар самосвест не претставља границу која одваја идиоте од разумних, самосвесних људи? А ко би могао тачно утврдити границу (на пр. величину и облик мозга) где почиње, одн. престаје стање свести које човека чини човеком? Најзад, и кад би се то могло утврдити, тиме се не би сазнало ништа ближе о самом оном стању свести. Шта нам величина и облик мозга и слично (што се, уосталом, никад и не налази у фосилном стању) може открити о првим појавама разума и самосвести, тј. о првом човеку?

Свакако се потпуно оправдано може говорити о сасвим постепеном прелазу од најстаријих људи до данашњег човека. Али не и о сасвим постепеном прелазу од животиње до човека, ако се неће да говори о неком „највишем мајмуну“, тако рећи о неком мајмунском генију, као о првом, најни-

жем човеку. Јер само такав генијални мајмун или мајмун-човек, одн. „најнижи човек“, могао је наједном открити тајанствену реалност у себи и око себе. Али шта се добија тиме што се први човек изједначаје с највишим мајмуном или што се највиши мајмун уздиже до човека? Зар се проблем првог човека може сматрати решеним, ако се оно што је основно, битно, „вечно људско“ спори код првог човека или своди на нешто тако неодређено, безначајно и ништавно да се може приписивати и највишем мајмуну?

Могло би се покушати да се, чак и у психолошком погледу, почев од најгенијалнијег човека постепено дође до најнижих животиња или најнижих живих бића (ако се и њима хоће да приписује извештан психички живот). То ће се можда многим чинити врло оправдано уколико би се људи, као што смо видели, могли уредити у један низ поступних прелаза од генијалних људи до идиота који у интелектуалном погледу стоје ниже од мајмуна. Али таквим идиотима недостаје управо оно што човека чини човеком, тј. разум и самосвест.

Као што смо ми већ раније на једном другом месту казали, никад никаквим ископинама неће се моћи открити оно што је човека начинило човеком, тј. прве манифестације самосвести. Какве би ископине могле открити нешто што би указивало на прву реч, одн. прву мисао, први смех, први религиозни поглед на небо? На сваки начин могу се замислити још многи облици неких нарочитих прељудских (или предљудских и подљудских) бића. У ствари то су сви мајмуни, да не кажемо и све животиње. Међутим, може се замислити да су постојали (и да ће се чак можда наћи, као фосилни остаци) још многи прелазни облици између мајмуна и човека. Али како би се из тога могао добити одговор на питање о постанку првог човека, одн. о првој људској мисли, првој речи? За многе палеонтологе „неспесијализовани човеколики мајмун“ или просто највиши мајмун био је у исто време „најнижи човек“. Али то је само празна игра речи, јер човек није мајмун или бар није само мајмун већ и нешто битно више него највиши мајмун. Зато остаје у целости питање: шта је човека начинило човеком и одвојило и од највишег мајмуна? Који је „највиши мајмун“, кад и како могао доћи до свести о себи или о тајанственој реалности која га је створила?

У сваком случају постанак првог човека не може се објаснити као случајно развиће једног „неспецијализованог“ човеколиког мајмуна? Постанак првог човека претставља један огроман скок у природи. А зашто је био потребан тај скок, кад су толики мајмуни живели и живе и данас као мајмуни или су просто изумрли, ако нису били способни за живот? Ако је постао и од мајмуна, човек није могао постати случајно. Његов постанак је биолошки (морфолошки) био добро припремљен, а то значи у неку руку унапред смишљен. Кад? Можда још у еоцену, а то ће рећи у једном геолошком периоду давне прошлости, можда још пре више милиона година. У сваком случају за оне који верују у мајмунско порекло човеково мора бити врло важно и питање порекла првог мајмуна чију старост неки цене на 50 милиона година.

На сваки начин постанак човека као свесног (самосвесног) бића претпоставља један животињски организам врло сродан с мајмунским. Али између мајмуна и човека има врло значајних морфолошких (телесних) разлика које су нужна припрема за оно што је битно људско, а то је на првом месту говор, одн. мишљење. Можемо допустити разне врсте „мајмун-човека“ и других прелазних облика, више или мање специјализоване, нестабилне и краткотрајне. Али код свих тих прелазних облика постављало би се најпре питање: мајмун или недовршен човек? То питање постављали су палеонтолози пред многим фосилним остацима. То је доиста прво питање. Али на то питање никакви фосили не могу дати одговор. Уосталом, и палеонтолози признају да су досада нађени остаци фосилних људи врло оскудни и да постоје многе празнине. Кад се има у виду колико ту још има загонетног баш с обзиром на нове ископине и различна, каткад сасвим супротна мишљења о њима, може се с правом рећи да је постанак човека за науку све тајанственији. А то је појмљиво услед нерешљивих тешкоћа које леже у проблему првог човека као разумног, самосвесног бића.

Уосталом, и постанак мајмуна је необјашњив проблем, да не кажемо чудо. И, најзад, ако је човек од Бога, то је и мајмун. У сваком случају и поред толиких нових открића и баш услед њих, први човек је за науку данас много више проблем него што је то био пре неколико деценија. Палеон-

толози, видели смо, говоре кадкад о првом, најнижем човеку као о највишем мајмуну. Човек је постао, веле, у почетку леденог доба, јер хладноћа је приморала једну врсту (или чак и више врста) „неспецијализованих“ мајмуна да — увиде значај ватре! Међутим, то увиђање, то схватање значаја ватре већ претпоставља људску свест, битно вишу и друкчију од мајмунске свести. То је управо свест о значењу једног објекта или просто свест о објекту као таквом, као нечем реалном изван човека. А то је у исто време и свест о својој реалности, о самом себи.

Самосвест је свест о животу и о смрти, о прошлости и о будућности. Животиња нема свести о смрти и будућности и зато и нема праве, трајне свести и самосвести. Зато се може и мора рећи да је човек постао најједном — у оном моменту кад је постао свестан самог себе и свега око себе. Први доживљај самосвести, први акт свести о себи и о свету претставља онај огромни скок који је човека одвојио од животиње.

Усправан ход и нарочито употреба руке, одн. рад, како неки веле, створили су од мајмуна човека. Јер тек рад, веле, ствара разумну, људску свест. С друге стране, међутим, признаје се, наравно, да се људски рад одваја од „животињског рада“ управо својим — „свесним карактером“! Доиста, прави рад је само људски, тј. свесни рад.

Прва употреба ватре била је, како се мисли, случајна, у том смислу што је то било само искоришћавање ватре изазване на пр. громом. Али каква генијална идеја да се та „случајност“ почне искоришћавати, да се од природе отме тајанствена, „небеска ватра“ и после по вољи ствара, кад се хоће и где се хоће. Зато је било потребно да се има свест о значењу ватре, да се увиди значај „светог пламена“ (стално одржаваног због тешкоће справљања ватре). И прва употреба ватре морала је бити намерна, тј. свесна, разумна радња. То велико дело — да човек искоришћава ватру и сам је ствара, место да од ње бежи као животиње — необјашњиво је, ако човек већ од почетка није био нешто друго него животиње, наиме, биће које је умело мислити и предвиђати, тј. које је имало свест о будућности или о циљу остварљивом у будућности. Сасвим је произвољно и свакако неоправдано тврђење неких научника да је „најстаријим ра-

сама“ људским ватра још била страна. Чиме је и најстарији или први човек био више него само „животиња међу животињама“? Управо својом свешћу о значењу или способношћу за мишљење, одн. за говор. А то значи способност за употребу изражајних покрета (геста, гласа) као знакова ствари.

Кад је већ прелаз (скок) од једне животињске врсте до друге за науку загонетка, колико је то више скок од животиње до човека! То је скок психолошке природе. Свест, самосвест, разум је оно што је човека одвојило од животиње. А то се, наравно, не може открити никаквим ископинама. Једино правилно схватање проблема првог човека је психолошко схватање. Може се додуше рећи да психологија није или бар још није права наука и да она зато не може да реши проблем постанка свести и самосвести ни код детета, а још мање код примитивног човека, да и не говоримо о најпримитивнијем, најстаријем човеку. Али ако психологија не може решити проблем постанка самосвести, одн. првог човека, још мање га могу решити саме природне науке без психологије. Постапак првог човека је нерешљив научни проблем. Самосвест се је морала појавити најједном. Кад, како, зашто? То је питање.

О мајмун-човеку свакако може бити врло оправдано говорити у морфолошком погледу. Али шта то може значити у психолошком погледу? У прелазу између мајмуна и човека може се разликовати више морфолошких ступњева или мутационих скокова. Али управо зато и јесте важно питање: шта се има сматрати као први „прави“ човек или просто као први човек? А каква је била даља судбина првог човека и првих људи, то за нас овде није тако значајно. Да ли су се и зашто зауставили можда у самом почетку развића? Или зашто су се можда развијали у различним правцима, различним побочним огранцима? То је тако рећи питање „расних“ разлика, а не основно питање о постанку првог човека. Палеонтолози говоре о давно угашеним групама праљуди који би претстављали неку врсту неуспелих покушаја да се потпуно развије и одржи прави човек. „Прави, разумни човек“ јавио се је, како неки веле, „скоро потпуно изненада“. А шта су били они најстарији типови људски, ако су уопште били људи? Зар они нису били разумна и

самосвесна бића? Зар се и код њих није могла јавити, у извесним моментима, свест о себи и о свету која је само можда већ у почетку била спречена да се даље развија? По чему би они иначе могли бити сматрани људима, а не само највишим мајмунима? Наравно, онда се одмах намеће питање: зашто би и како дошло до таквог застоја у самом почетку? Али то питање је за нас овде мање важно.

Прве манифестације човештва

За нас је важно питање: има ли нешто по чему би се и најпримитивнији човек, уколико је био човек, могао и морао сматрати човеком, а не мајмуном? Има ли нека битна разлика између човека и мајмуна? Као што смо видели, битна је разлика у психолошком погледу. Оно што битно одваја човека од мајмуна, то је способност мишљења и саопштавања мисли, разум и самосвест. Је ли прачовек могао имати неке психичке особине које нису имале животиње (мајмуни), ако још није имао разум, способност мишљења и говора? Додуше по некима и мајмун (шимпанзо) има способност мишљења, чак и умовања, закључивања, иако нема способност говора. А неки негдашњи неспецијализовани, највиши мајмуни, били су, како се тврди, видели смо, на знатно вишем ступњу интелигенције него данашњи човеколики мајмуни (као што је на првом месту шимпанзо). Шта је онда могао имати више од њих прачовек, ако још није умео говорити? Ништа доиста!

Сви фосилни људски облици који се сматрају прецима савременог човека могу се у психолошком погледу назвати једним именом прачовека, јер се о њима у том погледу не зна ништа и неће никад ништа поуздано знати. За нас су сви они у психолошком погледу једнаки већ зато што су нам у том погледу подједнако непознати. Али сви се они могу сматрати као разумна бића, уколико су били људи. У сваком случају неандерталски или крапински човек се с правом може сматрати као „примитивни разумни човек“. То је утолико оправданије што се у „разумне људе“ увршћују и неки људски фосилни остаци за које се држи да су много старији од неандерталаца (на пр. т. зв. штајнхајмски и канамски човек).

Човек, прави човек је разуман човек, тј. човек који има способност мишљења и говора. И најстарији људи су били

разумни људи иако свакако нису били потпуно развијени. Али шта је потпуно развијен човек? Јесмо ли ми то? Прави човек или потпун човек у смислу потпуно разумног човека остаће увек недостижан идеал, јер док постоји човек ће бити у првом реду нагонско биће, као што је био и најстарији човек. Кад је једном постао, први човек се није морао у сваком случају и даље развијати и напредовати. Застоја и назадовања, тако честих појава код културних људи, морало је на сваки начин бити већ од почетка. Тако су могли постати извесни „прелазни облици“ између мајмуна и човека. Према томе могло би се мислити да су „мајмун-људи“ у неку руку дегенерисани или управо у развићу заостали најстарији људи (као што су то и рођени идиоти). Зашто су ишчезли највиши, неспецијализовани мајмуни и „мајмун-људи“, кад нису ишчезли нижи, неспецијализовани мајмуни? Јесу ли то били само прелазни и пролазни облици, само врло краткотрајне фазе у развићу човековом и управо само недовршени људски облици, из непознатих разлога спречени у свом развићу? То се може мислити. Међутим, свакако је претерано и неоправдано мишљење по коме не само човек није постао од мајмуна већ је, напротив, мајмун постао од човека и није друго до дегенерисани човек.

Ова или она врста хоминида, тј. најстаријих људских бића, могла је застати у самом почетку говора (као свесне радње). Али за нас је битан управо сам почетак говора, ма најоскуднији почетак, прва реч, тј. први глас (или комплекс гласова) који је имао значење ствари, био знак неког објекта. Човек претставља огроман „квалитативни скок“ изнад мајмуна. Тај скок је у говору (мишљењу).

И најстарији човек је био разуман човек, уколико је био човек, тј. уколико је умео говорити. А док није проговорио, није био човек, као што нису прави људи ни рођени идиоти који не умеју да говоре и често не достижу психички ниво виших животиња. Ко не зна да има таквих људи (идиота) који не достижу интелектуални ниво мајмуна? И ко би спорио значај тајанствене (чак и крвне) сродности која постоји између неких највиших мајмуна и човека? Али човек се је одвојио од мајмуна нечим битним, у првом реду способношћу за говор. Мајмун-човек могао је биолошки посматран бити „скоро човек“, али је био мајмун, ако или

док није умео говорити. А био је човек, ако је умео говорити.

Човек је постао човек, чим је проговорио прву реч која претпоставља, поред човека који ју је изустео, и човека коме је речена и који ју је могао разумети. Као што се и с те, психолошке стране види, проблем првог човека у исто време је проблем првих људи, бар првог пара људи. Говор је производ заједнице (породице). Али како је почео? То је битно. Зар се може мислити да је постојала нека људска заједница пре или без говора?

Шта би у психолошком погледу могло бити створење које више не би било само мајмун, а још није човек? Као што смо видели, ту је пресудна способност говора. Али какав је био почетак правог, људског говора? Како би се то могло сазнати? Ма колики и ма какви прелазни облици да буду нађени између мајмуна и човека, они никад не могу дати директан одговор на питање о постанку првог човека. Јесу ли то били људи чије је развиће заустављено чим су постали људи, чим су изустили први глас који је имао значај речи (можда и пре него што је био потпуно омогућен прави, артикулисани говор)? Је ли могућно замислити да се код тих првих људских бића у једном моменту јавила извесна нејасна свест о свету и о себи, па се одмах заувек изгубила? Тако заустављено развиће свакако не би претстављало нормалан ток психичког развића. Али у сваком случају ту би било у питању развиће човека а не мајмуна, јер само код човека може бити говора о правој свести (самосвести).

Оно што је човека начинило човеком претставља нешто различно од свега животињског. То су битно више и друкчије психичке способности. Скок који је начинио човека и одвојио га од животиње, то је скок у психолошком погледу, а тај скок је учинио потребним, наравно, и извесне скокове у морфолошком погледу. Зато проблем првог човека није или није само проблем природне науке. То је нерешљив проблем у првом реду психологије и историјских наука. Ма колико да је најстарији човек био животиња (више него што је то данашњи човек), он је био човек са друкчијим, новим психичким способностима и сасвим друкчијим, мисаоним ставом према стварности.

И код животиње има извесне „директне мисли“ (одн. пажње) на оно што је од непосредног значаја за живот, за задовољавање телесних потреба. Такво директно мишљење налазе многи у извесним поступцима пса, коња, слона и нарочито мајмуна (а каткад чак и у инстинктивним радњама нижих животиња). И мајмун каткад употребљава оруђе — на пр. штап — да би њиме дохватио банану, кад то не може да постигне рукама. Али само онда ако штап може видети заједно с бананом, као извесну целину, и ако се радња може одмах учинити, док човек на основу апстрактног (појмовног) мишљења увиђа односе ствари и ствара оруђа која је само замислио, а не и видео. А како је неразвијени мозак једног, ма и највишег мајмуна, могао довести до тог „надорганског ступња“ прављења оруђа (које претставља способност мишљења)? То је било, каже се, сасвим постепено развиће. Али битан је управо сам почетак мишљења, одн. говора. Јер само код човека има правог, појмовног мишљења које је везано за речи. Код животиње (мајмуна) нема правог мишљења и зато нема ни говора.

Да би се истакла поступност у развићу из животиње, одн. случајност или безначајност његовог постанка, многи тврде да се је мишљење развило из говора, а људски говор из „животињског говора“, из инстинктивног испољавања гласова. Али то је изражавање осећања које и не заслужује име говора. Само говор речи је прави говор, тј. изражавање претстава (предмета), а не осећања.

Како многи мисле, језичном (гласовном) говору претходио је говор рукама. Као да тај говор није био праћен гласовима! У сваком случају сам за себе „ручни говор“ није могао бити говор у правом смислу. То је било само изражавање осећања, као што је на пр. стезање песница у гневу или пружање руку према предмету страха и сл. Неки неми, ручни говор, сличан таквом говору код данашњих примитивних или глувонемих људи, тешко се може сматрати као „праговор“. Уосталом, код примитивних народа говор рукама постоји истовремено с гласовним говором. Они „мисле рукама“ у исто време с мишљењем у речима. У сваком случају, најзад, и говор рукама као прави, симболички говор, тј. као израз мисли (претстава), постоји само код човека. Код мајмуна нема ни трага таквог говора, ни најпростијег

показног геста, тј. покрета којим би се указивало на неки предмет као такав и који би према томе био знак самог предмета.

Зашто човек није остао при инстинктивном испољавању гласова које би у заједничкој опасности могло бити довољно као и другим животињама? Може ли се постанак говора објаснити као „случајно“ искоришћавање гласовних покрета? Усправан ход, употреба руке (оруђа и ватре) и нарочито говор, каже се, начинили су од мајмуна човека. Каква смисла онда има говорити о неком најстаријем људском бићу, неком прачовеку „који можда још није умео говорити“? У сваком случају за науку је пре од штете него од користи кад се најнижи човек изједначаје с највишим мајмуном. То је, као што смо већ казали, празна игра речи. Човек има, наравно, врло много животињских особина, уколико је и сам животиња, сисар. Али човек је необична животиња која мисли и говори. Мајмун има са човеком врло много заједничких особина. Али ни највиши мајмун не може имати оно што је битно људско, а што има и најнижи човек, јер без тога не би био човек.

Човек је *animal rationale*, разумна животиња. И то је, наравно, од почетка. Човек је разумна животиња, вели Кант, зато што има самосвест која га одваја „од свих других животиња“. Први човек или прачовек по некима је неандерталски човек који је, веле, почињао говорити. У сваком случају и најстарији човек који заслужује то име морао је имати разум, тј. способност мишљења и саопштавања мисли. И код животиња говори се, видели смо, о мишљењу. Али правог, појмовног мишљења нема без речи, без симбола као знакова ствари. Међутим, пошто и код животиња налазе извесну способност мишљења, многи тврде да не постоји никаква битна разлика између животиње (мајмуна) и човека. Али зар код мајмуна може бити речи о говору, о способности за право мишљење (које је везано за речи) и о самосвести?

За човеков говор немогућно је рећи да је постао из животињског говора, кад се има у виду оно што је битно, тј. свест о објективном значењу или свест о објекту, а не сами изражајни гласовни покрети. А откуд та виша и највиша свест и самосвест? Свакако се може и мора говорити о постепеном развићу човековог говора (речи), одн. мишљења

Али почетак је битан. А може ли се самосвест, непрекидност и јединство свести код човека објаснити из тренутне свести животињске и сматрати само као квантитативно виши ступањ према тој свести? Зацело не. Само материјалистима, за које је мозак исто што и разум и самосвест, може се чинити јасно некакво постепено постајање од „несвесног осећаја“ до разумне свести и самосвести.

Прва реч, прва мисао

Као што смо видели, сасвим отприлике може се рећи да је прошло око милион година откад је постало прво људско биће. Али шта је прво људско биће, први човек? Као првог човека ми сматрамо оно биће у људском облику које је изустило прву реч (глас) као израз објективне свести, свести о објективној реалности. О том првом човеку, тј. о првој речи или првој мисли, првом појаву свести о свету и о себи, наука не зна ништа и неће никад знати ништа поуздано. Још у другој половини 19 века било је озбиљних научника који су веровали у божанско порекло говора. То свакако није неко научно решење. Али ни данас нема нити ће икад бити научне теорије која би могла објаснити порекло говора и спорити да је способност за говор човеку урођена. Способност за говор мора се претпоставити пре сваког покушаја објашњења говора, а то у ствари значи признати да је постанак говора немогућно објаснити. Порекло говора је необјашњив проблем, нераздвојан од проблема првог човека. Зато су у том питању неки знаменити истраживачи — не само теолози — заступали „теорију чуда“.

Најважнија функција говора, приказивање, одн. саопштавање, одвојила је потпуно човека од животиње, јер ту нема никаквих прелаза између људског и „животињског говора“. Како је постао људски говор коме је битна „функција приказивања“, а не изражавање осећања? По једнима говор је производ разума (мисли), а по другима мисао је производ говора („унутрашњи говор“). А у ствари то је нераздвојно. Нема говора без мишљења, али нема ни правог мишљења без говора, јер тек у речима претставе добијају „опште значење“ и постају мислима (појмовима). Говор постаје, како многи мисле, сасвим природно, из инстинктивног изражавања осећања, подражавања природних гласова и сл. Али шта би

била способност за говор, која је човеку урођена, без свести о објекту, одн. о објективном значењу употребљеног израза (речи, гласа, геста)? Откуд потреба за приказивањем? Та потреба показује се и у првим цртежима пећинског човека (који су такође служили као симболи и као замена говора). Откуд та потреба? Откуд прва реч?

Прва реч могла је бити први глас који је добио објективно значење у вези с једним показним гестом. Али кад се, како и зашто јавио први глас, не као инстинктивни (афективни) изражај већ са објективним значењем, тј. као знак неког објекта, као симбол ствари, стварности? Како инстинктивни изражај добија објективно значење, постаје симбол који претставља неки предмет? Кад, како и зашто један изражај афекта, на пр. страха, постаје симбол (знак) објекта који га је изазвао? Који изражај је био такав да је могао добити једно сасвим изузетно, „опште“ значење и постати прва реч, прва мисао? Кад се јавила прва реч? То значи, друкчије речено, кад је свест о нечему била тако јасна („објективна“) да је човек имао способност и потребу да је прикаже и саопшти?

Шта је изазвало прву реч, одн. прву мисао? То је очевидно морало бити нешто врло необично и врло значајно. Кад је и зашто један предмет био издвојен од осталих и стављен пред „духовно око“ човеково? Или који је предмет био толико необичан и значајан да је могао изазвати једну сасвим нову способност, способност приказивања? Проблем постанка прве речи или прве мисли у ствари је проблем постанка првог човека.

Неки су за избор израза претпостављали и у примитивним друштвима нарочито обдарене индивидуе. Али за почетак није битан сам израз већ његово значење. Зато се у сваком случају поставља проблем првог човека који је изустео прву реч, тј. први глас с објективним значењем. Говор, наравно, није постао најједном и неприпремљен, уколико су у питању сами гласовни (артикулациони) покрети који потичу од урођених гласовних рефлекса. Али откуд прва реч, прва гласом изражена мисао (претстава) која ствара провалију између човека и мајмуна? Откуд свест о објекту, одн. о објективном значењу гласа? Очевидно ни „највиши мајмун“ није могао најједном проговорити, тј. дати објективно зна-

чење једном свом изражајном покрету (гласовном или безгласном). Он не само није имао могућности већ није имао никакве потребе и тако рећи никаквог разлога да то учини. С правом је речено да животиње не говоре зато што „немају ништа да кажу“. И врло оправдано се прави разлика између праве, појмовне или симболичке мисли и „директне мисли“ животиња која уствари и не заслужује име мисли.

Прва људска мисао је прва реч, тј. први израз свести о објекту, израз првог утиска схваћеног као нешто реално или првог доживљаја саме тајанствене реалности. Уосталом, и сама реч је првобитно једна мистичка, тајанствена реалност или саставни део те реалности. За животиње с правом претпостављамо да не могу имати јасне, објективне свести о стварности. Зашто? Зато што је та свест, тј. мисао, везана за речи.

Тек говор, та чудна „симболичка акција“ омогућила је више или мање јасну, објективну свест, тј. мишљење. А та свест није се могла развијати постепено. Како и психологија детета показује, свест о значењу симбола (речи) јавља се најједном. А то је појмљиво. Како би се та свест могла објаснити постепеним постојањем? И у првим мислима детињим, одн. у првој свесној употреби речи истиче се карактер нечег изненадног и новог, „доживљај открића“. Ако се игде мора претпоставити неко латентно, чисто унутрашње развиће, то је зацело у питању развића способности или нагона за говор (а то важи, видећемо, и за религиозни нагон). А како би се могло открити то чисто унутрашње, психичко развиће? У сваком случају модерна психологија више и не покушава да свест и самосвест објасни из неких сасвим простих почетака, „психичких елемената“.

„Афективни део“, који увек постоји у говору, првобитно је, наравно, био далеко знатнији. Али откуд „претставни део“ говора, свест о објективном значењу речи? То је оно што је у говору битно. Људски говор развио се је, како се тврди, из инстинктивних гласовних покрета који прате бол, задовољство, страх и друга осећања. Али како се може замислити постепено постајање првих речи или управо прве речи као прве мисли, прве свести о објекту, тј. о свету, о стварности? Како би један глас, који се дотле јављао небројено пута као инстинктивни изражај осећања, најједном добио

једно сасвим изузетно, „наиндивидуално“ значење и постао знак објективне стварности? Који је глас или гласовни покрет („вокални гест“) био прва реч, тј. први знак нечег објективног, неког предмета или догађаја? Који је изражајни покрет (гест, глас) први постао знак једног предмета, место да буде само израз унутрашњег стања, осећања? И зашто је уопште био потребан говор и мишљење, одн. разум и самосвест?

Треба ли за постанак човека претпоставити неке „неспецијализоване“ мајмуне способне да се даље развијају прилагођавајући се најразличнијим начинима исхране и живота уопште? Способност општег прилагођавања управо је човекова интелигенција која је названа и способношћу прављења оруђа. Она претставља у неку руку уједињење различитих способности животиња („специјалиста“): човек сече, буши, плива, лети — далеко боље него животиње — иако је иначе врло „слаба животиња“ и без потребних органа за оне функције.

Правог мишљења у појмовима, одн. у речима, нема код животиња већ само код човека. А како је оно настало? Кад је, како и зашто проговорио први човек? Шта је имао да саопшти себи сличнима и тако да задржи у свести и својој и њиховој као нешто заједничко, опште? Свакако само нешто сасвим необично могло је добити такво опште и објективно значење. У сваком случају с правом се може и мора говорити о првој мисли, одн. првој речи која је никла у души једног људског бића. Као што смо раније казали, проблем прве мисли или прве речи у ствари је исто што и проблем првог човека.

Човек је самосвесно биће. По чему би иначе био човек? Самосвест чини човека човеком. Права, трајна свест је самосвест. То је свест о себи и о свему другом, о животу и о смрти, о прошлости и о будућности. Али свест о себи претпоставља свест о другом. О чему другом? То је питање. Свест о ма чему другом у исто време је и свест о себи. Али шта је прво могло као такво изазвати, тако рећи пробудити „духовни вид“ човеков, његову интелектуалну пажњу и његову способност за приказивањем и саопштавањем својих доживљаја? Очеvidно прва свест о нечем другом није могла бити свест о нечем сасвим обичном него, напротив,

о нечем сасвим необичном, сасвим различном од свега другог, обичног и зато неупадљивог. За примитивног човека све је живо и њему слично, све је једно. Први акт самосвести био је управо свест о тајанственој целини и јединству свега што постоји.

У сваком случају човек је наједном духовно прогледао, тј. наједном постао свестан себе и свега другог. У психолошком погледу дакле човек је наједном постао човек. И најстарији човек морао је имати извесну свест о себи и о свему што постоји. Иначе не би био човек. Оно што је битно, „вечно људско“ мора бити исто код најстаријег човека од пре милион година, као што је код данашњег човека и као што ће бити код човека после милион година.

За нас овде није толико важно питање облика кроз које је могао проћи човек док није постао човек. Чиме се је човек одвојио од животиње? То је питање. Разумна свест, одн. самосвест одвојила је човека од животиње. Зато је бесмислено хтети првог, најнижег човека схватити само као највишег мајмуна. Као да ту није битно оно што човека чини човеком, тј. самосвест, а не оно што је мајмунско или животињско. И први акт самосвести је самосвест, ма како она била неразвијена и нејасна. И најпростији акт свести о себи претставља тако рећи целу свест и самосвест. Зато је немогућно замислити неког мајмун-човека који би био, рецимо, полусамосвестан или скоро самосвестан, пре него што је постао потпун, прави човек. И зато се постанак човека као самосвесног бића не може објаснити поступним развојем из животиње.

И у психологији детињства говори се о „открићу самога себе“. Али, наравно, више или мање јасној, зрелој самосвести претходи нагонско доживљавање самог себе, више или мање интензивно телесно животно осећање.

Како многи мисле, између човека и животиње не постоји никаква битна разлика ни у душевном животу који је иначе нераздвојно везан с телесним. Али у ствари човекова свест (самосвест) битно је виша и друкчија него животињска. Ни код највиших животиња не може бити говора о самосвести. Можда ће се рећи да и једна животиња има, у осећању физичке надмоћности према другим животињама, неку врсту самоосећања или управо осећања свог тела. Али у

сваком случају то непосредно нагонско доживљавање телесне снаге није знање о себи, самосвест. У почетку, наравно, самосвест није могла бити потпуно развијена и јасна. Она то, уосталом, није ни код данашњег човека и неће то никад ни бити. Али на сваки начин самосвест претставља један заиста огроман, највећи „скок“ у органској природи. Јер како би се први акт самосвести као такве могао развијати, постајати постепено?

Прва мисао, први акт објективне свести или свести о објективној стварности претстављао је у исто време први акт самосвести. Први појав самосвести је осећање своје егзистенције, свест о својој егзистенцији. А то претставља свест о егзистенцији уопште, пошто је човек у почетку нераздвајно везан са свим што постоји. Што је виша, тј. јаснија и одређенија свест (знање) о стварности уопште, утолико је виша и самосвест, самосазнање. У почетку, наравно, та свест није могла бити јасна и одређена, јер се човек није јасно издвајао из заједнице са свим осталим. Али на сваки начин мора се претпоставити један моменат кад се јавио први човек, одн. прва мисао, први акт свести о себи и о свету, тј. о свему што постоји. Прва мисао или прва свест човекова о себи, одн. о стварности, претставља највећи скок у природи. Прва мисао била је конкретна и директна („мисао-акција“). То је био први покрет (глас и гест) којим је човек указао на предмет свог доживљаја, страха, запрешћења, чуђења. Али ко је или какав је био тај први човек? И какав је био тај први објекат или први „дживљај објекта“?

Прва свест о објекту је први акт пажње на објекат као такав. И код животиња изненадни и интензивни утисци буде извесну пажњу. Али та пажња је афективна реакција (на пр. страха) која се не зауставља на самом објекту као таквом. А шта је могло изазвати један сасвим нов акт пажње, интелектуалну пажњу, тј. пажњу на сам објекат као такав, као нешто реално? Шта је био први објекат схваћен као такав, „као нешто“, тј. прва мисао? Је ли то можда био, рецимо, неки пећински медвед који се био довољно удаљио да више не претставља опасност и на кога је зато могло бити указано као на тек минулу опасност? Али такве ситуације постајале су безброј пута. Како би у једном моменту једна животиња добила за неку другу животињу, неког

мајмуна (или мајмун-човека који још није био човек) тако изузетно, чудесно значење да изазове свест о објективној стварности, тј. мисао?¹ То је очевидно морала бити нека много ређа и важнија појава, као што је на пр. помрачење сунца. Али како би и то могло наједном изазвати неко сасвим ново „интелектуално осећање“, као што је осећање чуђења?

Из чуђења је (по Платону и Аристотелу) потекла филозофија, тј. размишљање о свету, о тајанственој реалности свега што постоји. У сваком случају то би се најпре могло тврдити за прву мисао. Прву мисао или свест о свему, о стварности, могло је изазвати извесно осећање чуђење. Али шта је изазвало то прво осећање чуђења? Свакако то је морала бити нека врло необична појава која није изазвала обична осећања, на пр. обичан страх или бар не само обичан страх. Такво је, рецимо опет, помрачење сунца. Али како би тај природни појав могао наједном доћи до свести сам по себи, као такав? Појава прве мисли тиме не може бити објашњена. Појава мисли, разума и самосвести је нешто необјашњиво. Кад је, како и зашто, рецимо, један поглед на небо једног мајмуна или мајмун-човека изазвао код њега осећање чуђења? То је било у једном сасвим изузетном моменту. У сваком случају то није нешто „сасвим природно“ и лако објашњиво већ нешто необјашњиво и зато библијска прича о постанку првог човека није тако бесмислена како се чини многим „позитивистима“.

Постанак првог човека значи постанак прве мисли или прве речи која се морала јавити наједном, у једном сасвим изузетном моменту, јер прва реч није могла бити изражај неког обичног осећања (страха и др.). Прва реч морала је бити изазвана неким нарочитим, сасвим новим осећањем. То је било запрепашћење, чуђење и дивљење пред тајанственом реалности. Прву реч изазвала је прва мисао. А то је била прва претстава (визија) целе стварности, прво виђење целине, први поглед на свет као целину. Прва реч, одн. прва мисао морала је имати најопштије значење. То је био један „сасвим неодређен“ суд, потврђивање стварности као стварности.

¹ Тек преко религиозног осећања постале су извесне животиње предмет нарочите пажње и поштовања („свете животиње“).

Оно што је човека начинило човеком, прво свесно доживљавање стварности, самог себе и свега другог, не може се извести не само из досадашњих оскудних података палеонтологије и преисторијске археологије него уопште никад. Јер ко би из тих података, и кад би они били далеко бројнији и поузданији, могао наслутити осећања и мисли које су изазвале прву употребу ватре или први смех, да и не говоримо о првом религиозном погледу на небо? Зато никад никакве ископине неће открити прву појаву самосвести и прве нејасне претставе о своме двојнику, о својој души наивно замишљеној као човек у маломе или као дах, као сенка, слика у води, птица и др. Никад никаквим ископинама неће се открити први акт самосвести или прва мисао, прва реч, први глас („гласовни гест“) који је имао објективно значење, тј. односио се на неки објекат као објекат, као нешто реално. Који објекат?

Прва мисао или прва реч је, можемо рећи, оно што је човека учинило човеком. Кад је, како и зашто један „мајмун-човек“ рекао прву реч? То је зацело врло оправдано питање ма колико одговор на њ био немогућан. Исто тако не може се сматрати као неоправдано или чак бесмислено (само зато што се на њ не може одговорити) ни питање: кад је, зашто, од кога, коме и која реч била прва речена? Је ли то било нешто случајно и безначајно? За цело не! У светском или божанском плану морала је на неки начин бити предвиђена прва као и последња реч на земљи.

Откриће стварности

Човек није био човек док није био свестан стварности и своје сопствене егзистенције. А како је човек открио стварност? Како је дошао до свести о свету и о себи? Је ли се прва појава те свести као таква могла развијати постепено? Свакако не. Зато се „светлост разума“ не може објаснити из саме природе коју је наједном осветлила.

Објаснити постанак човека значи објаснити прву појаву или први акт самосвести. Али самосвест претпоставља свест о другом. О чему другом? Обичне, тако рећи свакидашње природне појаве, као што смо видели, саме по себи не би никад могле изазвати неку нарочиту пажњу и свест о самим тим појавама као таквим. А онда се сасвим пој-

мљиво намеће мисао да је прва човекова свест о објективној реалности била свест о нечем сасвим необичном и у толико ванприродном или натприродном. Прва свест о стварности била је свест о невидљивој, натприродној стварности. Ту свест могао је изазвати само неки сасвим необичан објекат, одн. објекат схваћен као дејство неке необичне, невидљиве, натприродне силе.

Човек је битно различан од животиње уколико има свест о себи. Али до свести о себи могао је човек доћи само преко свести о нечем другом. А то друго морало је бити сасвим друго, сасвим различно од свега обичног, природног, да би уопште могло изазвати пажњу и доћи до свести као такво. Јер да би нешто обично дошло до свести као друго, као нешто различно од свега осталог, било би потребно свесно поређење, размишљање, једном речи, човекова свест или разум (чији постанак управо покушавамо да схватимо). Зато је оно што је изазвало и тако рећи начинило човекову свест (разум) морало бити нешто сасвим необично, „сасвим друго“. А сасвим друго, сасвим друкчије од свега осталог, природног, може бити само нешто натприродно, да не кажемо божанско. Најзад, како би се могао објаснити „мистички менталитет“ људи на врло примитивним ступњима, тј. њихова свест о некој натприродној сили, ако већ прва свест о реалности није била свест о невидљивој реалности?

Ако неки „закон развића у супротностима“ важи од почетка духовног живота човековог, онда се може мислити да је свест о стварности, о природи, морала бити изазвана свешћу о нечем натприродном. Али зар прва јасна, објективна свест (мисао) о стварности није могла бити свест о природној стварности? Зашто је то најпре морала бити о натприродној место о природној стварности? То је мистерија. А треба ли за прву свест, прво откриће стварности претпоставити неког нарочито обдареног, генијалног примитивног човека или се то може и мора приписивати већ најстаријем, првом човеку који заслужује име човека? Уосталом, зар и неки изузетни примитивни геније не би био мистерија? И шта би били остали људи поред или пре њега? Зар они нису били свесни стварности у себи и изван себе?

Који је догађај изазвао прво осећање чуђења или први доживљај нечег чудног, необичног? То је могао бити, како

се мисли, сваки необичнији природни појав, на пр. силно севање муња или помрачење сунца, вулканске ерупције и др. Али како би то и зашто изазвало једно сасвим ново осећање, као што је осећање чуђења, место (или поред) страха? Како би један природни појав могао наједном доћи до свести као такав, као објективна реалност? Проблем постанка првог човека је у том питању на које никакви фосилни остаци не могу дати одговора. Код животиње не може бити говора о чуђењу, а још мање о дивљењу. А откуд код човека прво осећање чуђења?

У сваком случају прво осећање чуђења као „осећање објекта“ могло је бити изазвано само нечим сасвим необичним. Јер и прво осећање чуђења је било сасвим необично. То је управо било запрепашћење пред тајанственом реалности. Прво осећање чуђења било је у исто време запрепашћење, тајанствени страх, „тајанствена језа“. Запрепашћење пред самом тајанственом реалности није било обичан страх већ једно сасвим необично или сасвим ново осећање. То је било у исто време интелектуално осећање изненађења, чуђења и дивљења.¹

Психолошки би било најмање објашњиво то да један предмет обичног, свакидашњег искуства изазове нешто тако ново, као што је предметна или објективна свест, тј. мисао? Нико ваљда неће озбиљно мислити да се је та свест могла развити постепено из обичних утисака и осећања, страха и др. Она се је могла јавити више или мање нејасно у једном моменту запрепашћења услед неког необичног и изненадног природног појава, као што је помрачење сунца и сл. Али како би један природни појав, место да изазове обично осећање (страха и др.), изазвао једно сасвим ново осећање, тј. запрепашћење, чуђење и дивљење пред тим тајанственим призором, управо пред тајанственом природном силом у том природном појаву? То запрепашћење пред тајанственом силом, тајанствени или „свети страх“ не може се објаснити

¹ То дивљење било је можда не само интелектуално осећање, као чуђење, већ у исто време и естетско осећање, тј. извесно задовољство у посматрању величанственог тајанства реалности. Отуд би се могло рећи да порекло уметности пада уједно с пореклом религије и говора, тј. с пореклом самог човека. Уосталом, по неким је и говор потекао из певања (које постоји и пре говора или без говора, на пр. код птица)

никаквим постепеним развићем из животињских афеката, страха и др. То је чисто људско осећање, наиме, религиозно осећање, бар први зачетак тог осећања.

Сваки посебни објекат може бити симбол тајанствене, натчовечанске силе коју примитивни човек види у свему што постоји. Али свесно издвајање појединих предмета као таквих претпоставља више или мање нејасно схватање тајанствене целине свега што постоји. А свако схватање целине у основи је мистичко, одн. религиозно схватање.

И најстарији човек био је човек само својим разумом. А шта је био први акт разума, прва мисао, ако не први акт свести о тајанственој реалности свега што постоји или о егзистенцији уопште? Свест о ма ком објекту као таквом, као реалном објекту, претпоставља свест о објективној реалности уопште. Само човек постоји или има биће у правом смислу, како би рекли неки филозофи, управо зато што је свестан свог бића, своје егзистенције. Постојим, јер знам да постојим. Животиња постоји, може се рећи, само у појединим моментима у којима осећа бол, глад и др. Животиња постоји тако рећи само у појединим моментима, као бол или као глад и сл., зато што није свесна целе своје егзистенције или егзистенције уопште.

Праве, објективне свести (мисли) нема без самосвести, као ни обратно. А шта је прва свест о објекту или први предмет објективне свести (мисли)? Прва мисао, прва свест о објекту морала је бити свест о нечем сасвим необичном, натприродном. Никакав „саморазвој“ материје не може објаснити постанак те свести. Прва свест о свету, о природи, била је у неку руку скок у натприроду, јер та свест (мисао) се ставља изнад природе, уколико је чини својим предметом, мисли о њој.

Човек је дошао до самосвести кад је у свему видео себе, себи слично биће. Али како је открио биће или стварност уопште, егзистенцију своју и свега другог? За првог човека све је било чудо. Али шта је било оно чудо које се прво наметнуло његовој свести и пажњи? Који је предмет или догађај највише изражавао чудну, тајанствену реалност и зато први дошао до свести као такав? Први човек је било оно земаљско створење које је прво било свесно самог себе отуда што је било свесно тајанствене реалности у себи и

око себе. Свест о себи, о свом бићу, претпоставља свест о бићу уопште или о „целом бићу“. Чим је постао свестан егзистенције⁷ или бића (стварности, света) уопште, човек је самим тим био у исти мах свестан и свог бића, своје егзистенције, као и егзистенције својих ближњих.

Први доживљај „присуства бића“ у исто време је свест о самом себи у том бићу. Прво, најнепосредније сазнање бића значи учешће у целом бићу, општење с њим. Човек и свет првобитно су једна нераздвојна целина. Па како је дошло до првог „сусрета с бићем“, до открића његове присутности? Прва објективна свест је управо свест о егзистенцији, о целини бића уопште. Први доживљај „целог бића“ у исто време је свест о свом бићу у том општем бићу, у целини свега што постоји. Али какав је био први поглед на свет као целину, прва визија тајанствене целине стварности? Прво сазнање света очевидно није могло бити сазнање ових или оних појединости. Прва свест о бићу могла је и морала бити само нејасна интуиција (опажање) недиференцоване целине стварности и најнепосреднији додир с њом. То је била мистичка интуиција тајанствене, бескрајне целине и јединства свега што постоји.

Први човек је био онај који је први дошао до свести о себи и о својој егзистенцији. А до свести о себи дошао је преко свести о егзистенцији уопште. Свест о ма чему другом као другом у исто време је свест о себи. А та свест о другом претпоставља извесно разликовање или одвајање какво у самом почетку није било могућно. Примитивни човек се не осећа никад сам, издвојен од свега другог. Зато је прва свест о егзистенцији морала бити свест о егзистенцији свега што постоји. Човек је постао човек кад је први пут осетио „присуство свега“.

Али кад је човек имао прво „осећање присуства“, свест о егзистенцији, о стварности? Кад је и како човек први пут доживео „апсолутно присуство“, присуство свега? Кад је имао прву, ма како нејасну и пролазну визију „целине бића“, целине стварности? То не можемо знати. Али у сваком случају прва мисао морала се је односити на целину стварности и претходити свесном довођењу у везу (поређењу) појединачних предмета. Прва свест о стварности обухватала је сву стварност, видљиву и невидљиву. А како је дошло до прве свести о невидљивој и зато тајанственој стварности?

Први доживљај „присуства бића“ морао је бити доживљај нечег тајанственог, јер то свесно доживљено биће било је цело биће, а не ово или оно појединачно биће, појединачна ствар. За животињу имају значаја само поједине ствари као средство за задовољавање телесних потреба, али не те ствари саме по себи, а још мање само биће као такво, постојање уопште. Зато код животиња нема чуђења. Инстинкт радозналости, уколико се о њему код животиња може говорити, „плашљива радозналост“ њихова задржава се на појединим објектима и служи задовољавању телесних потреба. Човек нема само телесне потребе. И најстарији човек имао је и једну сасвим другу, наиме, религиозну или, ако се хоће, метафизичку потребу, тј. жељу за сазнањем тајанствене вечне реалности. Кад се и како јавила та необична радозналост за све што постоји, одн. запрепашћење и дивљење за које су способна и мала деца, али не и животиње? У томе је проблем постанка првог човека.

Никаквим биолошким и социолошким хипотезама не може се објаснити поставак прве мисли, тј. првог акта свести о објективној стварности. Шта је могло бити предмет те прве, нејасне мисли или првог „осећања објекта“? Очеvidно никакав објекат свакидашњег искуства није могао наједном добити тако изузетан значај какав дотле никад није имао и изазвати прву мисао и прву реч. То би претпостављало свесно поређење и разликовање какво у почетку зацело не може постојати. Зато је прва свест о нечему као нечему, тј. као објекту, морала бити свест о нечем сасвим необичном.

Као што смо видели, прва мисао морала је бити мисао о нечем сасвим друкчијем него све остало, обично, природно. Прва објективна свест, прва мисао о стварности и прво сазнање стварности била је нека врста мистичне, одн. религиозне интуиције, тј. доживљавање невидљиве целине стварности као нечег тајанственог, натприродног. Прво схватање целине стварности било је мистичко или религиозно схватање. Неодређена, невидљива, бескрајна целина свега што постоји могла је доћи до свести само као нешто тајанствено, натприродно, божанско. Човек је прво дошао до свести о највишој, натприродној реалности.

Прву реч и прву мисао могао је изазвати само неки сасвим нов доживљај или откриће нечег сасвим новог, „са-

свим друкчијег“, натприродног. Првог човека начинила је прва реч, а прва реч, први знак свести о објективној реалности, била је израз свести о тајанственој натприродној реалности и име за ту реалност. Реч је оно најбитније, најосновније, без чега човек није човек. Прва реч је, може се рећи, чудо које је човека начинило човеком. Прва реч је означавала натприродну, божанску реалност и у том смислу, можемо рећи, прва реч је религиозног (да не кажемо натприродног) порекла. Прва реч је израз првог „светог страха“ или запрепашћења пред величанственим, „језовитим тајанством“. Прва свест о реалности била је мистичка, одн. религиозна свест, тј. свест о тајанственој, натприродној, божанској реалности.

До свести о свом бићу човек је дошао преко свести о бићу уопште. Али како? Кад и како је човек почео свесно учествовати у стварности, у „целом бићу“? То се никад неће моћи научно објаснити. А управо у томе је проблем постанка првог човека. Човек је постао човек кад је први пут осетио присуство вечног, апсолутног бића.

Примитивни човек доживљује непосредно тајанствену целину и јединство реалности и осећа самог себе у тој реалности као њен нераздвојни део. Проблем првог човека своди се на нерешљив проблем постанка самосвести. Је ли можда први акт самосвести био „осећање апсолутне зависности“ (од натприродне силе) на које неки свде ралигиозно осећање? У сваком случају то осећање је морало бити далеко првобитније него, рецимо, осећање моћи и надмоћности над другим живим бићима. Уосталом, у току познијег развића, као што је познато, живља или јаснија самосвест, свесније Ја (поглавице, вође, хероја, краља) изазвано нарочитим преимућствима осећало се је каткад и само као нешто натчовечанско. А тако је често било и обожавања истакнутих људи, хероја, краљева.

Како се по свему чини, и пре но што је имао више или мање јасну свест о свом телу (т.зв. телесно, биолошко или материјално Ја) најстарији „разумни“ човек имао је свест о натприродној сили у себи која је после довела до претставе о натприродном двојнику, о души. Самосвест је доиста нешто натприродно, уколико се ту тако рећи природа ставља изнад саме себе или насупрот себи, удваја се. А како

би се могло веровати да је до тог самоудвајања и до „чисте свести бића“ дошло природним путем или, другачије речено, да је прва свест човекова о самом себи могла постати постепено? Биће које је било способно да се на тај начин удваја морало је и стварно бити двојно биће, телесно и духовно.

Шта је била прва манифестација разума, прва мисао, прва реч? Никад никаквим исхопинама неће се моћи открити та прва реч или прва мисао, одн. први човек. Прва мисао, прва свест о објективној реалности била је свест о егзистенцији, о постојању свега (света и човека у њему). Прва реч (мисао) била је први глас који је био израз свести о егзистенцији, о бићу уопште, о тајанственој реалности свега. А зар се та свест (као свест) могла развијати постепено? Ма како нејасна или оскудна и незнатна била та прва свест, она је била свест (мисао) о егзистенцији или о бићу уопште. Отуда можемо рећи да је човек на једном стекао „светлост разума“ и постао свесно (самосвесно) биће. „Варница свести“ (о егзистенцији) могла се је јавити само као изненадно озарење, надахнуће.

Прва мисао морала је по законима психичког развића човековог бити врло неодређена и нејасна мисао која је била више осећање него мисао (претстава неког објекта). Предмет прве мисли није била ова или она ствар већ све ствари уједно, сва стварност, неодређена „целина бића“. Прва мисао била је први доживљај (визија, интуиција) бескрајне, невидљиве реалности, најинтимнији додир с њом, мистичко учешће у њој. Прва реч чинила је део тајанствене реалности коју је означавала, као што је и у примитивном мишљењу детета и „дивљака“ реч део саме стварности, а не само њен симбол.

А шта је означавала прва реч? Прва реч није могла бити знак за једну одређену ствар или радњу већ за тајанствену целину стварности. Само неки сасвим необичан утисак, догађај или доживљај, могао је изазвати и необичан акт интелектуалне пажње или необично интелектуално осећање дивљења и „светог страха“. Зато је прва свест о свету (стварности) била свест о невидљивој, натприродној сили која прожима и држи видљиву, природну стварност. Све невидљиво и непознато за примитивни менталитет је тајанствена, мистичка, натприродна реалност. Прву

свест о објективној стварности и прву реч могло је изазвати само нешто сасвим необично, ако не нешто стварно натчовечанско и натприродно, а оно у сваком случају осећање нечег натприродног.

Кад се јавила прва реч? То значи, друкчије речено, кад је свест о нечему била тако јасна, „објективна“, да је човек имао потребу и способност да је прикаже и саопшти? Шта је изазвало прву реч, одн. прву мисао? То је морало бити нешто врло необично и врло значајно. Кад је и како један предмет могао бити издвојен од осталих и као такав наметнути се пажњи (свести) првог човека? Или који је предмет био толико необичан и значајан да је могао изазвати и једну сасвим нову способност, способност говора и мишљења? Проблем постанка прве речи или прве мисли, као што смо раније казали, то је у ствари проблем постанка првог човека.

Сав биолошки развој од мајмуна до човека, све морфолошке разлике, сви мутациони скокови само су нужна припрема за последњи, највећи скок. То је, видели смо, тако рећи психолошки скок. Оно што је човека одвојило од животиње, то је битно друкчија и виша свест, самосвест. То није разлика само у квантитету, у степену. То је разлика саме природе. Човек нема боља чула него животиње. Напротив. Али човек ипак види и чује много више, јер види друго и друкчије. Битни чинилац човекове свести је тежња за приказивањем и саопштавањем. Говор је средство изражавања. Реч је неопходан израз и носилац више, човекове свести. Реч, одн. виша, објективна свест (мисао) коју она изражава није могла бити изазвана самим телесним или животним, да не кажемо природним потребама. Човека је створио неки сасвим необичан, да не кажемо натприродан догађај или доживљај. Свакако би се могло рећи да су баш најнеобичнији догађаји били од највећег значаја за живот и да су зато и схваћени као нешто натприродно. Само то није било производ размишљања. У самом почетку не може бити говора о размишљању, о покушајима тумачења или објашњења. У питању је управо сам почетак размишљања, тј. човековог духа.

Прво осећање чуђења и запрепашћења пред тајанственом реалности било је прва, нејасна мисао о стварности. А откуда та прва мисао? Мисао се не може објаснити из

нечега што није мисао, што се потчињава мисли, уколико је њен предмет. Прва интуитивна мисао о стварности морала је бити врло неодређена и нејасна. То је била нејасна свест о тајанственој, натприродној, божанској реалности. То, наравно, није могла бити никаква јасна свест о нечем божанском, чак ни о неким „боговима тренутка“, а још мање о једном узвишеном божанском бићу. Али свест о себи претпоставља свест о нечем другом и друкчијем, сасвим друкчијем. А то је свест човекова о невидљивој, духовној реалности која га је створила, начинила самосвесним бићем.

Свест о натприродној сили

Први човек је постао, кад се је јавила прва реч или прва свест о објекту и о објективној значењу речи (симбола). А први објекат који је дошао до свести као такав изазвавши запрепашћење и дивљење, морао је бити неки необичан догађај схваћен као нешто натприродно. Али који је објекат то могао бити? О томе смо већ говорили. Првобитно постоји, како вели Леви-Брил, једно тамно осећање натчулних сила, натприродне реалности. У души примитивног човека игра најважнију улогу „афективна категорија натприроднога.“ Али откуда та „афективна категорија“, то осећање натприроднога? То је тајанствени, мистички или религиозни нагон. Шта је изазвало прво осећање натприроднога или шта је било прво такво осећање? То је морало бити једно силно тренутно узбуђење изазвано нечим необичним. Чиме? Нечим натприродним? У сваком случају то прво откриће натприродне силе било је у исто време први појав свести о стварности, о свету и о самом себи.

Говор и социјална организација објашњавају, по социолошким теоријама, јединство и трајност свести. Али откуд говор? Шта је могло навести првог човека да изусте један глас у жељи да прикаже (саопшти) нешто објективно реално? Зацело је морао бити врло необичан и врло значајан појав (догађај, доживљај) који је изазвао прву реч, одн. прву мисао. Је ли то била невидљива, духовна реалност која се осећала у свима видљивим стварима? У сваком случају може се сматрати као врло вероватно да је прва реч означавала невидљиву, тајанствену целину реалности. Прва реч могла је бити узвик запрепашћења или усклик дивљења изазван визијом тајанствене реалности.

Ни прачовек или први човек не може се схватити друкчије до психолошки. Јер први човек је постао кад је у себи осетио тајанствени (метафизички и религиозни) нагон за сазнање бескрајне реалности и нагон (спо.обност) за говор, тј. за приказивање доживљене реалности. Човек је у психолошком погледу постао наједном, јер је наједном осетио или доживео бескрајну, невидљиву, тајанствену реалност.

Место о првом човеку ми можемо и морамо говорити о првим људима или још пре о првим мислима и првим речима. Али једна реч морала је бити прва. А шта је означавала та прва реч? Прва реч је тајанствени симбол тајанствене реалности. Прву свест о реалности морала је изазвати сама тајанствена реалност. Управо зато што ниједан појединачни предмет (појав) сам по себи није имао такво примућство да би био издвојен од осталих и сам за себе први дошао до свести, морала је прво доћи до свести сама тајанствена реалност која их све држи. Или, другим речима, неодређена заједничка реалност свега морала је доћи до свести као нешто тајанствено, натприродно. Како? То је нерешљива тајна.

Оно што је изазвало прву реч и свест о њеном значају или прву праву, свесну мисао, морало је бити нешто изузетно значајно. То је, како се чини, могао бити на пр. страх од грома или ветра. У сваком случају, међутим, видели смо, то је у ствари био страх од тајанствене силе у оним појавама. То је био тајанствени, „свети страх“, прво осећање тајанствене, невидљиве, божанске силе. То је минимум религиозног осећања или религиозне свести, први ступањ религије.

Шта је био први „доживљај присуства“? Које (да не кажемо чије) је „тренутно присуство“ могло бити тако значајно да је изазвало свест човеку о тајанственој, мистичкој реалности у њему самом и у свему другом? То је била бескрајна целина реалности или сама тајанствена, невидљива реалност. Кад је и како човек открио реалност (света) и своје присуство у њој, тј. самог себе? Откриће стварности било је у правом смислу речи надахнуће, да не кажемо откривење (откровење). Али то прво и највеће откриће човеково, које га је и начинило човеком, било је управо от-

кривење у том смислу што сам слаби разум човеков није могао наједном открити тајанствену реалност колико му се она сама на неки начин открила. Она му се је открила, могло би се рећи, управо тиме што му је дала способност да је открије. Откриће тајанствене вечне реалности свакако није могло бити нешто случајно. Појава свести о стварности (натприродној и природној) као стварности не може се схватити као нешто што је постало сасвим природним путем, тј. развило се постепено из претходних појава. У том смислу то је нешто натприродно, божанско. И у том смислу изненадна појава свести о реалности (натприродној, пре свега) може се схватити као „откровење“, „објава“.

Истраживачи порекла и суштине религије истичу с правом њен „елеменат тајанствености“. Нарочито први почетак религије је мистерија. А зашто тај почетак не би био дејство саме тајанствене, божанске реалности која је и створила човека? Свест о натприродној реалности морала је бити изненадна зато што није могла постати никаквим постепеним развићем. И управо зато прва појава те свести, прва визија натприродне реалности могла би се назвати „праоткровењем“. Откривење у том смислу признају у ствари сви који увиђају мистериозност религиознога. Као клицу и минимум религиозне свести (у најширем смислу мистичке свести) можемо сматрати осећање или свест о невидљивој, натприродној реалности. А натприродну реалност можемо назвати божанском реалношћу у извесном најширем и најнеодређенијем смислу, што је, наравно, далеко од претставе о једном Богу у највишим религијама. Само наслућивање (осећање) натприродне, божанске реалности не може значити већ претставу о једном Богу. Међутим, неодређена натприродна сила брзо се је диференцовала у различна духовна и божанска бића. Чим је нејасна претстава о натприродној сили добила име, оно јој је могло послужити да буде ближе одређена, да се види у човеку као и у свему другом.

На почетку религија је нејасно доживљавање или осећање неодређене тајанствене реалности. И зато је психолошки неоправдано на сам почетак религије стављати неку више или мање јасну претставу о једном Богу. Религија претпоставља извесно сазнање натчулне реалности, извесно мистичко и, можемо рећи, метафизичко осећање натприроднога. Само

много више него сазнање тајанствене реалности као такве то осећање је „мистичко учешће“ (у тој реалности) које карактерише примитивни менталитет. И прве речи су имале мистички (па зато и мађички) карактер, јер су изражавале саму тајанствену реалност или управо и саме су биле део те реалности.

Натприродна сила је невидљива, духовна сила која се после диференцује у посебне силе, тј. у различна духовна бића. Зато су душе и духови натприродна бића. Али то су позније митолошке претставе. Душа, одн. дух је у сваком облику (као мана, табу, тотем, фетиш) тајанствена, натприродна сила.

Ма колико необичан био један природни догађај (на пр. помрачење сунца и др.) сам по себи он је могао изазвати само обичан страх, а не чуђење и дивљење или „свети страх“. Да ли се зато на почетку религије мора претпоставити неки сасвим необичан, да не кажемо неприродан или натприродан догађај? Како би се то могло замислити? Уосталом, и у том случају потребна је, пре свега, једна способност за увиђање тог необичног догађаја. То значи потребна је једна нарочита духовна способност. То је религиозни нагон. А откуд тај нагон у човеку? Није ли сам тај „тајанствени нагон“ знак невидљиве, натприродне реалности којој тежи човек?

Као што смо видели, више или мање нејасна свест коју примитивни човек има о себи претпоставља свест о тајанственој реалности свега. И најстарији човек морао је имати извесну свест о тајанственој целини реалности или управо о тајанственој сили која држи ту целину. Иначе није био човек. Човека је начинило човеком осећање или, како се обично каже, наслућивање натприродне силе која га је створила. Јер прва свест о тајанственој натприродној сили у исто време је свест о себи, о својој сопственој тајанственој реалности. У почетку самосвест, наравно, није могла бити довољно развијена и јасна. У том смислу, можемо рећи, први акти самосвести морали су бити врло ретки, јер су се јављали тако рећи изузетно, пре свега у свести о смрти и о Богу, управо у страху од смрти и од тајанствене натчовечанске силе која даје и узима живот. Ти су се моменти морали губити у далеко чешћим моментима свести о натприродној реалности уопште.

Свест о реалности, видели смо, у исто време је свест о себи, као и обратно. Али првобитно свест о натприродној реалности потпуно је преовлађивала над свешћу о свему обичном, природном. Натприродно је управо обухватало и све природно. Отуда су и моменти истакнуте самосвести били у ствари моменти свести о својој властитој натприродној реалности, о својој души. Примитивни човек постоји уколико учествује у невидљивој сили. Тек то мистичко учешће ствара његову самосвесну личност.

Никакве више или мање одређене претставе о души нису биле могуће на самом почетку. Први појав самосвести био је свест о натприродној сили која се је могла осетити и у сопственој активности, у свести о напору, у првом „осећању вољног напора“. Али то осећање је с друге стране изазивало осећање сопствене слабости и немоћи, одн. осећање страховите надмоћности невидљиве натприродне силе, осећање апсолутне зависности од ње и сл. Примитивни човек има најпре свест о натприродној, божанској реалности, па о себи и о обичном, природном свету. Управо свест о натприродној реалности обухватала је све, па и самосвест.

Како вели Леви-Брил, за мистички менталитет примитивног човека има неодољиве чари оно што је необично, изванредно, чудно и несхватљиво. Управо само то је и могло изазвати нарочиту пажњу, нарочиту, мисаону свест. У примитивном духу игра најважнију улогу осећање натприроднога. Али откуда у човеку то осећање или откуда му „тајанствени нагон“ за откриће натприродне реалности? То не знамо. То је управо тајна првог човека. Религиозни нагон начинио је човека човеком. Религиозни акт чини човека човеком, вели Шелер. И првог човека начинио је човеком, тј. разумним бићем, религиозни акт, религиозно осећање, религиозни нагон. Само ко спори тај нагон у човеку или тражи само „религију у правом смислу“ може тврдити да има примитивних племена без икакве религије, без „најмањих почетака“ од ма какве религије. А откуда на врло примитивним ступњима веровање у натприродну силу која није људског порекла? То не знамо. Никад наука неће моћи открити први почетак религије, тј. прво осећање тајанствене, натприродне реалности.

Религиозни нагон је једини чисто човечански нагон коме не претходи ништа слично код животиња. Дух човеков се је развијао и првобитно, разуме се, био је друкчији него данас, јер је био далеко сиромашнији знањем. Али је од почетка морао имати оно што човека чини човеком. А то је религиозни нагон, одн. извесна свест о натприродној реалности. И код животиња постоји страх од извесних природних појава. Али то је само страх и ништа више. Свакако само ради извесног принципа поступности тврдили су неки научници да и код животиња постоји зачетак „тајанственог страха“ и „разликовања натприродног од природног“ (које би се, по другима, тешко могло приписивати и најпримитивнијим људима). Али то само значи, како би рекао Бергсон, изједначавати животиње са човеком, уносити и сувише људскога у животиње. То тврђење — да се и код виших животиња јавља „осећање натприродног“ — претпоставља заиста и сувише смело тумачење животињског психичког живота и управо сувише људско преношење или уосећавање у „животињску душу“. Тако би се највише животиње имале што више приближити најнижим, првим људима и разлике међу њима учинити што безначајнијим. Али чак и кад би неки мајмун имао извесно тренутно осећање стварности и тајанственог страха, оно не би значило много, ако не би могло бити задржано у свести као њен више или мање трајни елеменат. А такво задржавање претпоставља везивање за реч (име), говор и мишљење.

Ми не мислимо да би достојанство човеково било умањено ако би се сасвим поуздано могло утврдити да је човек постао од мајмуна, као што није умањено ни тиме што човек постаје, као и животиње, из семена и јајета. Јер ако је човек постао од Бога, онда су од Бога постале и животиње. Али онако смела тумачења најунутрашњијег, да не кажемо душевног живота животиња сасвим су произвољна и зато неоправдана. Оно што највише омогућава и оправдава таква тумачења душевног живота код људи, то је у првом реду говор. А говор је оно што сасвим одваја човека од животиње. У сваком случају, како мисле и многи биолози, видели смо, човек претставља врхунац и крај биолошког развића. А и то мора имати неког значаја, неки дубоки смисао који је за нас мистерија.

Човек није само разумна већ и „религиозна животиња“. И то је одувек, од почетка. Човек је, могло би се рећи, разумна животиња управо зато што је религиозна животиња. И најнижа религиозна свест, тј. свест о нечем натчовечанском и натприродном, претпоставља религиозни нагон. И на најнижем ступњу човек има свест о тајанственој реалности у себи и изван себе и тежи за сазнањем те реалности. Та тежња је тајанствени мистички (религиозни) нагон. Прва нејасна свест о тајанственој реалности начинила је човека човеком. А реч је једини знак постојања те свести, тог знања. Извесно нејасно осећање своје егзистенције имају и животиње уколико осећају бол, глад и др. Али то није знање о својој егзистенцији, самосвест.

Тајанствени, религиозни нагон, одн. свест човекова о тајанственој реалности која га је створила морала је на неки начин бити предвиђена у плану те стваралачке тајанствене реалности. Јер та свест није могла постајати постепено нити се јавити наједном, сасвим случајно. Какве се поступности ту могу претпоставити? Као ни самосвест, свест о тајанственој сили која све држи није се могла развијати постепено. Она се морала јавити одједном, у једном одређеном моменту. Први поглед на свет као целину је религиозни поглед, тј. свест о натприродној реалности. Прва религиозна свест је свест о тајанственој, натчовечанској и натприродној сили која држи свет, природу и, пре свега, човека.

Та прва свест или прво доживљавање натприродне силе било је далеко од сваке одређеније претставе о једном највишем, божанском бићу. Прве претставе о натприродној сили морале су бити врло неодређене и нејасне, више осећања него претставе. Зато је неоправдано тврђење оних који и код најпримитивнијих људи налазе више или мање јасне претставе о једном узвишеном божанском бићу. Колико културних људи имају тако одређене и узвишене претставе о Богу какве се ту претпостављају код најпримитивнијих људи? То значи схватити најпримитивније људе и сувише разумним. У сваком случају такве претставе су далеко од првог човека. Како би први човек могао доћи до јасне претставе о неком натчовечанском бићу, кад ни о самом себи није имао никакве јасне претставе? Како би одмах у почетку могао имати претставу о једном највишем бићу,

кад је за то потребно разликовање и поређење? На сам почетак религије не могу се стављати никакве одређеније претставе о натчовечанским бићима већ само натприродна сила уопште, „сасвим неодређено замишљена“.

Све претставе извесних примитивних племена о великом „небеском бићу“ и о највишем бићу претстављају релативно висок ступањ размишљања, јер претпостављају поређење, тј. размишљање, какво на самом почетку није било могућно. Сваком размишљању претходи извесна претстава о целини стварности или о тајанственој сили која све држи и која се непосредно доживљује. Али ако примитивни човек и не може имати јасне претставе о једној највишој, божанској сили, он је ипак осећа и доживљује у свему што постоји. А после се та неодређена сила све ближе одређује. У сваком случају појмовно мишљење, везано за речи, услов је сваке јасније свести (претставе) о самом себи, као и о свему другом, о свету и о Богу.

Веровање у духове, култ (душа) покојника, обожавање природе и друго претпоставља непосредно доживљавање или осећање једне неодређене натприродне силе коју примитивни човек налази у свему што постоји. Све што се обожава (на пр. неки природни појав) обожава се зато што се у њему види нека натприродна сила. А за нас је то главно, тај први почетак религије, тј. веровање у једну натчовечанску и натприродну силу, а не позније развиће. Све религиозне претставе имају исти заједнички основ: свест о натприродној реалности. Прве религиозне претставе нису могле бити претставе о посебним духовним бићима већ о неодређеним тајанственим силама, управо о једној неодређеној натприродној сили. Та нејасна, свему заједничка сила је невидљива, духовна сила. Први ступањ или почетак религије претставља „доживљај присуства“ те тајанствене силе. А откуд први такав доживљај, прво осећање светог страха које је човека начинило човеком? Први доживљај тајанствене реалности је мистерија.

Кад се траже почеци религије онда се, наравно, не може говорити о „религији у правом смислу“. У самом почетку разуме се, не може бити говора о вери у одређена божанска бића, а још мање о вери у једног Бога. Али за нас овде битан је управо сам почетак религије. А тај почетак, тј.

извесна претстава о натприродној сили, постоји и код најпримитивнијих људи. Анимизам, веровање у многа посебна невидљива, духовна бића претставља очевидно познији ступањ психичког, одн. религиозног развића. А још позније је персонификовање различних духова или различних природних појава (на пр. неба, сунца и др.) у којима се открива натприродна сила. Јер како се тако компликоване претставе могу претпоставити у души најпримитивнијих људи и сматрати за почетак религије? У почетку нису биле могућне никакве јасне претставе већ само извесна нејасна свест, извесно осећање и непосредно доживљање, а не закључивање и објашњавање.

Многи знаменити истраживачи религије виде њен почетак у запрепашћењу и дивљењу пред тајанственом реалности. Али шта је могло изазвати прво осећање мистичког, светог страха? Шта је „мистички прадоживљај“ у коме је први човек дошао до свести о себи и о свету? Какав је облик имао тај људски прадоживљај? Какво је било то осећање и наслућивање натприродне силе или нејасна претстава о њој? Како је натприродна сила прво била замишљена или где је прво откривена? То не можемо знати. Само морамо рећи да су у том првом доживљају (одн. откривењу) натприродне силе многи озбиљни мислиоци видели дејство саме те тајанствене силе.

У сваком случају психолошки је оправдано мишљење оних научника који не допуштају да се на сам почетак религиозног, одн. духовног развића човековог ставља размишљање, закључивање, умовање. А свако ближе одређење претставе о натприродној сили претпоставља мишљење у појмовима, одн. у речима. Митско персонификовање, тј. тумачење природних појава (на пр. ветрова као дисања натчовечанских бића или сунчаних зрака као стрела бога-сунца) свакако се не може сматрати као нешто сасвим примитивно. Пре појединих небеских тела предмет свести било је цело небо (ноћно и дневно), одн. светлост, као што је пре појединих ствари као таквих до свести морала доћи бескрајна целина свега што постоји, одн. сама тајанствена реалност.

Како многи мисле, почетак религије претставља анимизам који је „најстарији покушај човеков да разреши светску загонетку“. А такав покушај је зацело био далеко од првог чо-

века. Анимизам се с правом сматра као примитивна филозофија. А само ако се и први почетак религије схвати тако, као нека филозофија, може се тврдити да не постоји никаква „првобитна религија“. У сваком случају првобитна религија или почетак религије не може бити „веровање у небројене духове“. Како би ограничени дух најстаријег човека могао имати претставе о многобројним посебним духовима? Први поглед на свет као целину, прва визија тајанствене реалности заиста није била никаква филозофија. Зато почетак религије не могу чинити претставе о души и духовима.

Многи објашњавају постанак религије, одн. митолошких претстава о духовима и боговима као тежњу примитивног човека да схвати природне појаве. Али откуд та тежња и откуд свест о природним појавама као таквим? Свест о природи не може се схватити из саме природе, јер је нешто сасвим друкчије што се ставља насупрот природи или изнад ње и у том смислу је и та свест нешто натприродно. Минимум религиозне свести и почетак религије чини свест о натприродној сили или доживљај те силе. Само тај доживљај могао је човека уздићи изнад тренутне свести животињске и довести до праве, трајне свести (самосвести). То је био врло активан, најактивнији доживљај који се могао изразити, рецимо, у једном понизном погледу на небо или у скрушеном падању ничице на земљу, услед запрепашћења изазваног „језовитим тајанством“.

Први изрази светог страха могли би се схватити као најпростији гестови или почеци молитве. И молитва — оно што је најбитније у религији — могла је на неки начин имати свој зачетак већ код најстаријих људи. Најзад, и прва молитва је морала бити неодређена као и тајанствена натчовечанска сила којој је била упућена. Отуда би се прва молитва, управо прво молитвено расположење (да не кажемо нагон за молитвом) могло тражити већ у самом осећању зависности, слабости и понизности пред натприродном силом.

Која је природна појава била прва схваћена као појава натприродне силе? На то нам донекле дају одговор разне теорије о постанку религије. Као што је познато, светлост, небо или сунце било је најраније и најчешће обожавано, тј. схватано као откривење натприродне силе. Али кад су се и како небо, сунце или светлост наметнули свести као нешто

изузетно значајно? Очевидно то није могла бити обична, свакидашња светлост. То је могла бити, рецимо, нека изненадна нова свѣтлост. Али шта би могла бити та изненадна појава неке нове светлости? Је ли то била нека заиста необична светлост, неко тајанствено космичко зрачење које је наједном изазвало и „светлост разума“ првог човека или које је, како су неки помишљали, видели смо, од мајмуна начинило човека? Или је то било необично интензивно и екстензивно (у недоглед, у бескрај продужено) јутарње руменило које се у зору једног дана давне прошлости наметнуло пажњи првог човека? Како? Зашто? То не знамо. Међутим, зора („бескрајна“ — на санскритском — тј. безгранично јутарње руменило) била је врло рано предмет обожавања. Обожавана је управо безгранична небеска светлост која долази из бескрајне, невидљиве, тајанствене реалности и одлази тамо и која по данашњем схватању чини тако рећи суштину физичке стварности. А религиозни или метафизички нагон за сазнањем био је у ствари тежња да се све учини јасним, видљивим и тако рећи сведе на светлост.

У сваком случају може се мислити да је сама тајанствена реалност дошла наједном до свести као језовито тајанство, открила се у првом тајанственом страху и тако створила човека.

Откриће смрти

И страх од смрти је страх од нечег тајанственог. Можда је човек и дошао до свести о стварности, о себи и о свету тек преко свести о смрти. Јер примитивни дух човеков не схвата ни болест и смрт као обичне, природне појаве. Смрт је за њ нешто необично, неприродно, натприродно. Смрт је одлазак у тајанствени, невидљиви свет. Зато је смрт (нарочито изненадна) за примитивног човека нешто тајанствено, натприродно. Како би је иначе открио? Али да ли се је егзистенција наметнула пажњи првог човека најпре преко супротности, тј. преко смрти, одн. преко мртвих који у почетку управо нису ни могли бити схваћени као мртви (већ као да на неки начин и даље живе, као „живе лешине“, „живи покојници“)?

На сваки начин и прва свест о смрти морала је бити једно сасвим изненадно откриће. То је било, како неки сма-

трају, прво и највеће откриће које је човека управо и учинило човеком. Шта је првог човека могло навести на то откриће? И то је у сваком случају морао бити неки сасвим изненадан, необичан и у том смислу натприродан догађај. Или управо и то се своди на тајанствени прадоживљај у коме се је човеку открила натприродна реалност.

Без свести о смрти не би могло бити ни свести о животу. Преко свести о смрти човек постаје свестан живота, његовог краја као и његовог почетка (рођења). Свест о смрти или страх од смрти (у будућности) изазвао је и свест о будућности. Човека одваја од животиње његова свест о смрти коју види у будућности или свест о будућности у којој види смрт. Свест о будућности, предвиђање будућности битна је карактеристика човека за разлику од животиње. Свест о будућности одн. о смрти може се сматрати као најважнији фактор човекове свести и целе његове културе. Тек свест о будућности омогућава прави, свесни рад, тј. остварење предвиђених циљева. Као што је познато, многи су из свести о смрти (изазваној, како се је мислило, нарочито сновима о покојницима) изводили и свест о души, одн. свест о самом себи.

У постајању познијих, одређенијих претстава о смрти одн. о души и животу после смрти, свакако су имали важну улогу и снови, нарочито визија покојника у сновима. Примитивном човеку снови, наравно, такође откривају натприродну реалност. Али снови су производ потсвесне или несвесне стваралачке активности која претпоставља свесну активност и зато снови нису могли имати битног значаја у самом почетку. У сваком случају прва свест о стварности, прва визија тајанствене целине стварности није била никакво виђење из снова и привиђење већ један врло активан, да не кажемо врло свестан доживљај који је човека начинио човеком. А каква је била та прва визија праве, вечне стварности? То нећемо никад знати. То је тајна првог човека.

Свест о смрти изазвала је страх од будућности и бригу за будућност. Брига, која је увек брига за будућност, по неким филозофима је тако рећи само биће човеково. И порекло религије по неким је у страху од непознате, тајанствене будућности. Брига и нада у погледу на будућност изазвале су, веле, религију. Али откуда и нашто човеку

свест о смрти и будућности? Зашто мора знати да постоји, да је постао против своје воље и да исто тако против своје воље мора умрети? Како је човек открио смрт, дошао до свести о смрти? Кад се и како јавила прва свест о смрти, одн. о егзистенцији? То је исто што и питање: како је дошло до првог открића неке натчовечанске и натприродне силе? Откуд извесно знање (свест) о натприродним силама тако рећи пре сваког другог знања (о природним силама)? Али тај проблем може, видели смо, бити постављен и друкчије, ако се хоће, научније, психолошки. Која је појава била тако изненадна и необична да је морала изазвати нарочиту пажњу и бити схваћена као таква, као реална, одн. као нешто необично, натприродно?

У сваком случају човек је дошао до свести о стварности, о свету и о самом себи, кад је доживео или осетио бескрајну и зато невидљиву, тајанствену, натприродну реалност. Зато је свест о самом себи, одн. о својој души која постоји и после смрти, као и свест о смрти, била управо свест о некој натприродној реалности. А прво осећање бескрајне, тајанствене реалности можемо сматрати као прво религиозно осећање или као зачетак религије.

Религија је по некима осећање бескрајнога. Први човек („мајмун - човек“) који је пошао усправним ходом осетио је бескрајност имајући пред очима безгранични видик, безгранично небо и безграничну светлост. Први човек је било оно створење које је прво осетило или доживело тајанствену, бескрајну целину реалности. Али откуд то осећање бескрајнога? Шта је могло изазвати то осећање? Откуд способност за један такав доживљај, такво осећање или опажање (визију) бескрајне стварности? То се не може објаснити ни из каквих претходних појава. То је човеку дато од почетка. Човек је створен за бескрајност, вели Паскал. Отуда човекова тежња за бескрајношћу и вечношћу, тајанствени, урођени религиозни нагон („нагон бескрајнога“) који је човека начинио човеком. Прва свест човекова о свету и о себи била је мистичка или религиозна свест, тј. свест о натприродној сили која је створила свет и човека.

Од примитивног до културног човека

Питање првог човека заиста није тако просто како се чини онима који његово решење налазе у тврђењу да је

човек постао од мајмуна. То је тајна која не може бити решена никаквим налазима нових прелазних облика. Тиме се, напротив, видели смо, проблем чини све сложенијим. Додуше нама би се могло замерити да и сувише прецењујемо најпримитивније људе кад им приписујемо религиозну свест и самосвест. Али, као што смо већ казали, ми сматрамо разумним човеком и најстаријег човека који се једино по томе може назвати човеком. Док није имао способност мишљења и говора, тј. разум, човек се не може сматрати човеком.

Нама се не чини вероватно да се је човек развио из животиње постепено и да према томе, како се некима чини, између највише животиње (мајмуна) и човека не би била већа разлика него између најнижег човека примитивне расе и човека највише културе. Данашњи човек гледа са висине своје науке и технике на негдашње преисторијске људе као на нешто далеко ниже. И људи из данашњих примитивних народа чине се културном човеку далеко испод њега. Али, како су неки с правом истицали, и људи из најпримитивнијих, тј. најнеобразованијих племена способни су за науку (учење, образовање) као и Европљани. А то бисмо могли тврдити и за најстарије људе.

Већ у првом човеку потенцијално су постојале све људске, тј. духовне способности које су се развијале чим су прилике за то биле повољне, као што је случај и код људи из данашњих необразованих племена. Само они којима се ништа не чини недокучљиво и мистериозно могу мислити да је данашњи културни човек нешто знатно више него примитивни човек и олако прелазити преко проблема најпримитивнијег човека. За сваког човека који уме да мисли највећа је мистерија баш најпримитивнији, први човек. За најкултурнијег као и за најпримитивнијег човека све почиње и све се свршава са мистеријом, одн. са свешћу о мистерији, о мистериозној реалности.

Никакви новији проналасци не могу се мерити с првим почецима употребе ватре или првим актима свесног искоришћавања (припитомљавања) биља и животиња које је по свој прилици првобитно имало религиозни смисао. Колико се чак и неке данашње примитивне групе људи на најнижем ступњу културе чине ниже од оних који су пре много хиљада година пронашли први точак! У вези је с религијом

свакако и постанак точка као симбола (култа) сунца. Али први точак који, како је с правом речено, чини темељ свега познијег израђивања машина, могао је пронаћи само неки заиста велики ум људски у давној преисторијској прошлости. Јер који се изум може мерити с изумом првог точка? Дух који је замислио и остварио први точак — за који у ствари није нашао узора нигде у природи — био је велики дух принципијелно способан за све кашње изуме. Зар не треба да се дивимо проналазачу првог точка или првог, најпримитивнијег плуга више него највећим проналазачима у модерној техници? Зар није велики изум већ и прва секира која је стара можда милион година (мало млађа од човека)?

О генијалном проналазачу првог точка или првог плуга наука не зна ништа и неће никад ништа знати. Исто тако ми не знамо ништа не само о почецима цртања и писања него ни много простијих радњи. Ко је први почео да плете корпе или ко је први дошао на генијалну мисао да влакна лана и памука упреда за ткање, одн. за одећу? Ко је начинио први суд од иловаче или прву циглу? И кад је то било? Ко би знао кад је употребљена прва „проста машина“, као што је полука?

Примитивног човека треба ценити као биће које је стојало високо, вели један чувени истраживач преисторијског човека (Клач). У првом, најпростијем оруђу, као и у цртежима животиња показује се дух пећинског човека, његова способност да буде „огледало и мерило ствари“. И најстарији човек имао је углавном исти разум, исту способност мишљења и говора, као и данашњи човек. Он је умео видети битне односе ствари и следствено сам правити ствари, оруђа. Најзад, откуд примитивном човеку уметност, песма и музика о чијем божанском пореклу казују мити заједнички свима народима? Почетак уметности је у најтешњој вези с религијом, као и почетак пољопривреде и сточарства. Јер све што примитивни човек доживљује и ради више или мање је религиозни (мистички) доживљај, тј. доживљај натприродне силе која све држи.

Религиозног порекла су ван сваке сумње и најстарији цртежи који као уметничке творевине изазивају наше дивљење. За неке цртеже пећинског човека с правом је речено да далеко превазилазе и најсмелије мисли о прапочецима уметности, јер су ти цртежи често знатно изнад цртежа да-

нашњих примитивних племена. Најстарији цртежи пећинског човека у својој врсти су ненадмашни. Додуше верно подражавање природе, коме се морамо дивити у пећинским цртежима, сматра се као најнижи ступањ уметности. Али у сваком случају ту је битна сама уметничка активност која показује да су чулни утисци (пре свега вида и слуха) — ми нећемо никад знати кад, како и зашто — већ код најпримитивнијег човека могли бити ослобођени од непосредне везе са практичним животом. И који је садржај био први тако ослобођен? Је ли то можда било сунце, тако далеко па ипак тако блиско, које је одвајкада било предмет обожавања? То не можемо никад знати. Само нам је јасно да је проблем првог уметничког акта у најтешњој вези с проблемом првог човека, одн. с проблемом прве речи и првог акта религиозне свести.

У сваком случају за нас је важво оно што је изазвало прве цртеже као прве покушаје извесног идеализовања природе, извесног духовног ослобођавања од ње. То је дух, мисао, самосвест. А како би се то могло открити код најстаријег човека? Први доживљај реалности је мистички (религиозни) доживљај. А то је можда у исто време био и први уметнички, естетички доживљај, пошто је и естетички доживљај више или мање доживљај тајанствене реалности.

И најстарије сликовно писмо свакако је у вези с религијом. Први писани знаци имају на сваки начин религијски или мађијски карактер. Исто тако у вези је с религијом врло вероватно и прво одређивање времена (ради религиозних свечаности). А прво мерење времена, први сат (пешчани или водени), прво астрономско испитивање претпоставља можда већу духовну активност него сва доцнија астрономска испитивања. Како би се могло знати ко је и кад вршио прва астрономска испитивања? То је било у давној преисториској прошлости човековој.

Рећи ће се, можда с правом, да је то већ била активност културног а не примитивног човека. Али питање је, најзад, шта је култура? Кад је и где постала култура? У Азији или Америци, пре десет хиљада или пре много десетина хиљада година? Говорило се је и о самосталним почецима цивилизације у разним крајевима земље. Али о томе не знамо у ствари ништа. Како бисмо онда могли одвојити

културног и примитивног човека? Неки с правом сматрају већ неандерталске људе за веће пионире културе него све културне народе доцније. За крапинског пра човека речено је исто тако с правом да је био „потпун човек“ који је имао и неку своју религију.

Разлике између примитивног и културног човека нису ништа битно. Те су разлике последица сиромашније духовне садржине (знања) код примитивног човека. Најпримитивнији и најкултурнији човек у суштини су исто. Културан човек нема никакву битну особину коју не би имао и најпримитивнији човек. Примитивно мишљење је конкретно, интуитивно, али није друкчије него наше мишљење. Оно је само неразвијено или неизвежбано и зато фантастично, као у деце. Примитивни човек меша, као и дете, сан и јаву, истину и неистину. Али „примитивни методи мишљења“ јављају се тако често и код најкултурнијих људи. Прачовек или најстарији човек у суштини је исто тако „разуман човек“ као и данашњи човек.

Извесна данашња најпримитивнија племена сматрали су неки као остатке најстаријих људи који су заостали на негдашњем примитивном ступњу. То свакако не може бити потпуно тачно. Али чиме је најстарији човек био нижи него данашњи „дивљак“ у прашуми? Ничим битним!

Прави, савремени разумни човек постоји, како се мисли једва само сто хиљада година или ни толико. Али зар „разуман човек“ није много старији? Одговор зависи, пре свега, наравно, од тога што ће се схватити као разуман човек. За нас је то и најстарији човек који се може назвати човеком. Биолошки развој човеков био је завршен углавном већ у време најстаријег каменог оруђа. Најпростији одломљени комади камена (кремена) који су могли служити као оруђе стари су по извесним рачунима више милиона година. Али они се данас сматрају као природни, случајни („случајно оруђе“), а не као оруђе човеково. То може бити тачно. Само шта ми стварно знамо о оном најстаријем оруђу (каменом, коштаном и нарочито дрвеном) које „се није ни могло сачувати“?

Свест (самосвест) може напредовати само у смислу све вишег ступња свесности, одн. јасности. У томе је прогрес културног човека према примитивном човеку. Али то не

може чинити никакву битну разлику између културних и некултурних или необразованих људи. Како оправдано мисле многи истраживачи примитивног човека, примитивна душа је у својој основи опште-човечанска душа. И најпримитивнија, душа људска има битне, „вечне“ особине људске душе, гј. разум, способност мишљења и говора, свест о свету и о себи. Ни човек после милион година не може имати никакве битно друкчије или више способности. Како мисле неки (окултисти), у човеку дремају способности виших сазнања — ванчулних или натчулних — које само треба развити да би човеково ја (самосвест) дошло до једног вишег ступња. Али хоће ли те способности водити све вишем човеку и натчовеку? Не, напротив. Те способности, веле, најразвијеније су баш код примитивних људи. Доиста, као што смо видели, и најпримитивнији човек има — можда у много вишем степену него културан човек — способност непосредног сазнања (тј. доживљавања) највише, вечне реалности.

Биолошки виши ступањ од човека чини се принципијелно немогућан и неким биолозима по којима човек претставља врхунац и крај развића живота на земљи. Његово даље, културно, социјално-духовно развиће, омогућено способношћу за говор и мишљење, не може изменити саму природу човекову. Нагон за говором и религиозни нагон одвојили су човека од животиње. А већ у почетку леденог доба постојао је по неким „разумни човек“, а не само неки нижи човек или мајмун-човек. То мишљење, данас ретко, може се обистинити у будућности и онда ће се показати да је и најстарији човек углавном или у суштини био разуман човек. Иначе није био човек. И првог човека је одвојила од животиње способност мишљења и говора, разум и самосвест. Зато се за проблем постанка првог човека као разумног, самосвесног бића не може наћи решење ни у каквим прелазним бићима која би била нешто више него животиње, али још не би били људи.

Да ли старост људског рода износи највише отприлике само милион година, како се данас обично мисли (док се она раније сматрала и далеко мањом)? Можда ће се утврдити, како се то неким већ чини вероватно, да она износи и више милиона година. Најзад, то је овде мање важно. Али у сваком случају — то је важно — нама је у ствари потпуно непо-

зната најдаља прошлост човекова, његов почетак или постанак.

Мистерија човекова постања

Потпуно решење тајне постанка првог човека претпоставља решење тајне живота уопште. А тог решења нема. Живо постаје само из живог. Живот на земљи постоји, како се мисли, отприлике већ милијарду година, по неким чак и више. Али откуд прво живо биће на земљи, откуд живот уопште? Случајна појава живота на земљи по неким је толико невероватна да се, веле, према рачуну вероватноће, живот уопште никад не би ни јавио да се није јавио онда кад се јавио, тј. одмах чим су то прилике на земљи допустиле. Случајан постанак живота толико је невероватан да се уопште више и не може изразити рачуном вероватноће. Зато су и сами природњаци долазили на идеју „апсолутног почетка“. Бескрајно мало вероватно показује се у поменутом рачуну чак и могућност да се живот јавио још негде у свету осим на земљи (ма колико се трајање свету приписивало) или да ће се јавити још негде, кад услед неизбежног расхлађивања земље живот на њој буде ишчезао. Несравњиво мања показује се вероватноћа да је живот постао случајно него вероватноћа да је ту у питању неки тајанствен, непознат узрок сасвим супротан случају. А то значи мисао.

Све живо постаје из живота, тј. претпоставља увек живо. А шта је то што је увек живо, вечно живо, вечни живот? Биолози с правом наглашују јединство свега живота. Али како би било могућно јединство свега живота, ако не би било нечега што би омогућавало и одржавало то јединство? А шта би то могло бити, ако не свест, дух? Јединство свега живог, од најнижих до највиших живих бића, претпоставља једну заједничку свест, јединство свести, самосвест. А самосвесни вечни живот је Бог. Најзад, како би тајанствена сила која је створила човека, разум и самосвест, могла бити нешто ниже од човека, тј. бити без разума и самосвести?

Живот је највиша, последња мистерија и зато управо нешто божанско. Бог, вечни живот је вечна мистерија. А зато је мистерија и човек, као и све живо. Мистерија је нарочито први човек. Али, као што смо већ казали, ако је

човек дело Божје, то су и животиње и све живо уопште. Ако је Бог створио човека, створио је исто тако и мајмуна. А ако су сва жива бића, све животиње и сви мајмуни производ случаја, тј. „слепих“ природних сила, онда је то и човек.

Ми смо видели шта могу значити прелазни облици између животиње и човека. „Прелазно биће“ између животиње и човека биће увек хипотетично и неодређено зато што би то требало да буде нешто више него животиње, али још не човек. Питање тајанствених почетака човечности (човештва) не може бити решено никаквим прелазним облицима. Тражење поступности, тј. прелазних ступњева између животиње и човека научно је врло оправдано, као што смо видели, уколико то одговара основном захтеву научног мишљења, принципу идентитета. Научно мишљење се труди да све непознато и ново сведе на старо, познато, на крају крајева све на једно исто, идентично. Јер, најзад, и сама стварност је једна, јединствена, као и наш разум. Али с друге стране разум се ставља насупрот стварности или изнад ње, уколико је чини предметом мисли. Уосталом, то је нерешљив проблем односа мисли и старности. Своди ли се стварност на мисао или мисао на стварност? Или су оне одувек различне, супротне? Али како би онда мисао могла сазнати стварност? Међутим, зар и мисао није нешто реално и најреалније? Зар у основи реалности нема нешто мисаоно, духовно?

Једино решење које ту може умирити дух човеков даје религијско схватање: ова (природна) реалност постала је од вечне мисли, тј. од једне више, натприродне, божанске реалности.

Постанак прве речи или прве мисли није могућно објаснити као ни прву манифестацију религиозног нагона. Јер оно што је у психолошком погледу одвојило човека од животиње не може се сазнати ни из каквих материјалних података о најстаријем човеку. Свест и самосвест не могу се објаснити ни из каквих несвесних природних почетака. Уосталом, може ли се замислити бескрајна или вечна реалност која није свесна, није способна да мисли друкчије до само у једном врло ограниченом и пролазном свом делићу, у човеку? Ако би вечна реалност била свесна само у појединим пролазним моментима, без везе, без јединства, то би било исто као да је потпуно бесвесна и зато, наравно, бесми-

слена. А зашто не би вечно постојало оно што је највише, тј. свест, самосвест, дух?

Је ли природа створила човека? Природа која је створила човека, тј. разум и самосвест, мора заиста бити нешто сасвим друго него оно што се обично разуме под именом природе. Али, може се питати, зашто би човек за природу био нешто више него остала жива бића? Зар природа није створила милијарде људи до данас и ко зна колико ће још створити? Индивидуе људске не значе за њу ништа више него безбројне индивидуе других живих бића, као на пр. инсеката. Али није тако. Човек је нешто изузетно већ тим што се, као биће свесно себе и свега другог, издваја од свега другог у природи и ставља њој насупрот. Дух човеков се издваја од свега другог и ставља се насупрот свему другом, природном. Отуда се намеће помисао да из саме природе није могло постати оно што се ставља на супрот природи, тј. мисао, дух.

Свакако ни веровање да је Бог створио човека не значи решење проблема првог човека. То само значи да је проблем постанка човека нерешљив, вечно нерешљив за човеков ум, за науку. А то у ствари значи признање да изнад човекова ума постоји један тајанствени, вечни ум. Јер питање постанка првог човека управо је питање постанка човековог разума које је изнад његовог домаћаја.

Наука допушта скокове, али она не може допустити скок у нешто сасвим друкчије од свега дотадашњег. Зато се у науци одбацује веровање у неко непосредно постање човеково. Међутим, изненадан постанак човека као самосвесног бића није теже замислити него његово постепено стајање из животиње. Кад се ту већ мора допустити скок, треба признати да је то скок у један сасвим други свет, свет мисли, духа, разума. Прелаз од животиње до човека је скок у један виши свет. То је духовни свет. Постанак човека је највиши могући скок, тако рећи скок природе у натприроду. Човек је постао кад се у природи (у човеку) јавила свест о нечему изнад природе. Ма како нејасне и наивне биле прве мисли (претставе) о реалности, веома је значајно да су то биле мисли прво о невидљивој, натприродној реалности. У том смислу постанак човека је натприродан догађај везан за откриће (осећање) натприроднога. А нат-

природна је била за примитивног човека и његова душа, тј. нешто невидљиво, тајанствено, што постоји негде и после смрти која је такође нешто тајанствено.

Појава човека у свету, тј. појава разума и самосвести је нешто необјашњиво и у том смислу чудо. Додуше може се рећи, видели смо, да појава првог човека није била изненадна већ постепено припремљена. Али и постепено постајање човека, тј. самосвести, исто тако је несхватљиво. Зато се у сваком случају може рећи да се човек појавио наједном, кад је постао свестан самог себе, своје егзистенције и егзистенције (света) уопште, кад је у свему видео себи слично биће, али у исто време или пре свега и нешто сасвим друго, натприродно.

Постанак човека не може се лако схватити као „сасвим природан“ догађај. То је био један сасвим необичан догађај, било да се схвати тако као да је сама тајанствена стваралачка сила непосредно створила један разуман, самосвестан, животињски организам, или да је неки сасвим изузетно одарен највиши мајмун („мајмун-човек“) наједном открио тајанствену реалност у себи и око себе.

Тај најважнији моменат у историји света — кад је откривена тајанствена реалност — зацело није био нешто обично или случајно. Ко би могао мислити да је један мајмун „случајно“ у једном моменту открио тајанствену реалност као такву? Како би се и зашто та реалност наједном наметнула пажњи (свести) једног мајмуна? Или откуд једном мајмуну („мајмун-човеку“) наједном способност да открије ту реалност? Како би се у једном моменту могла јавити једна сасвим нова духовна способност, наиме, осећање (доживљавање) саме тајанствене реалности као такве? Није ли сама тајанствена реалност изазвала потребну способност да буде схваћена, тј. религиозни нагон?

У сваком случају залуд ће се покушавати да се религиозни нагон схвати као постепено развиће неког животињског нагона (на пр. обичног страха и др.). Религиозни нагон, који је човека начинио човеком, морао је се јавити наједном, кад је био „готов“. Религиозни нагон је први израз способности сазнања која је с правом названа највишим ступњем бића. Кад се и како први пут јавио религиозни нагон који

је начинио првог човека? И какав је био тај први човек? То је тајна првог човека.

Кад је и како постала религија? То је мистерија о којој не знамо ништа и зато о томе постоје многобројне различне и каткад сасвим супротне теорије. Религија постоји откад човек постоји или човек постоји откад постоји религија. Постанак човека као самосвесног бића у исто време је постанак религије. Први акт самосвести изазвала је прва свест о тајанственој, натприродној реалности, прво „осећање апсолутне зависности“, први доживљај „светог страха“. Прво религиозно осећање јавило се је као емоционална реакција на нешто сасвим друкчије од свега осталог, обичног, природног. То тајанствено „нешто“ изазвало је нарочиту пажњу и нарочито осећање запрепаштења, „свету језу“. То је први свесни доживљај реалности и у исто време први појав самосвести. Људског живота нема без „мистерије вере“ као ни без „мистерије љубави“. И сам је живот, као што смо видели, мистерија која далеко превазилази ум људски. А то је нарочито први човек, нерешљив проблем науке и научне филозофије. Зато мити о првом човеку казују можда више него што ће икад наука моћи знати о њему.

Многобројне теорије о пореклу говора или о почецима религије, мађије и уметности показују: да наука не зна у ствари ништа о пореклу човековом. Јер ти почеци су оно што је главно, што је човека одвојило од животиње. А, као што смо видели, једва је могућно замислити неко стварно живо биће које још није било човек, али више није било ни обична животиња или само животиња. Животињско порекло човеково, схваћено у смислу теорије еволуције, остаје потпуна мистерија. уосталом, као и његово порекло из семена и јајета. Постанак човеков је мистерија као и његов крај и зато много више предмет веровања него знања. Зато су велики стари филозофи Платон и Аристотело ту мистерију решавали тако што су веровали да је увек било људи и да ће их увек бити.

Све теорије о постанку религије, као и о постанку говора, у исто време су теорије о постанку човека као самосвесног, духовног бића. Јер док није имао свести о себи и о свету, човек није био човек. А до свести о себи човек је могао доћи тек кад је на неки начин дошао до свести о

свету, о целини стварности којој и сам као део припада. На који начин је човек могао доћи до свести о стварности? Шта је могло изазвати ту свест? То је могло бити само нешто што је било тако рећи довољно далеко да не изазове обичан афекат (страх и др.), а да се ипак наметне пажњи. То је било нешто у исто време врло далеко и врло блиско. Као што смо видели, то је могла бити безгранична небеска светлост која је одвајкада била симбол натприродне, божанске реалности. Али откуд свест о тој реалности, у исто време тако далекој и тако блиској?

Први и последњи човек на земљи

Никад наука неће доћи до потпуног сазнања о почетку човековом као ни о његовом крају. Питање краја нераздвојно је од питања почетка. Али и обратно: питање постанка човекова нераздвојно је од питања његовог краја или крајњег циља. У том питању наука ће увек бити немоћна. Али, питање многи, зар ту нешто може помоћи религија? На сваки начин религија не може значити неко теоријско (научно) решење тог питања. Али она је практично решење дато у свести човековој о немоћи његова ума. Религија је израз битне, вечне ограничености и немоћи човекова ума и његове науке. Човек има свест да никад неће моћи бити потпун господар самог себе ма колико му наука омогућавала владање над природом. Јер, пре свега, његов сопствени постанак остаје изван његове власти. Религија је израз недовољности човекова ума да схвати самог себе, свој почетак и крај. Зато се и највећи научници враћају на крају крајева чуђењу примитивног човека које је извор религије и науке.

Постанак првог човека остаће увек изван домаћаја науке. О првом човеку не можемо ништа знати. О пореклу или почетку човековом можемо правити само хипотезе, као и о његовом крају на земљи. Као што смо већ раније казали, проблем првог човека биће можда све већа мистерија што наука буде више напредовала, што више буде нових открића у том погледу. Постанак првог човека остаће увек нерешљив проблем, вечна мистерија. О томе постоје разне претпоставке. Може се мислити да је човек постао од животиње случајно, стицајем прилика. Али ми смо видели колико је невероватно да је случајно постао чак и живот

уопште или прво и најпростије живо биће. Зато можемо рећи да човека није створио случај већ вечна, божанска мисао и промисао.

Најзад, могућно је мислити, како је мислио још Платон, да су људске душе вечне, да су постојале увек у истом броју и пре рођења, као што ће постојати и после смрти. Али то је питање краја које није предмет науке већ филозофије и религије. Питање последњег човека је филозофски и религијски проблем. А то је и питање првог човека. Јер почетак и крај су нераздвојни као делови целине. Човек не може никад сазнати свој почетак, као ни свој крај, јер би морао бити изван њих и тако рећи изван или изнад самог себе да би то могао сазнати. За потпуно самосазнање човек би морао имати потпуно сазнање о свему, свезнање.

Најдаља прошлост, одн. порекло човеково није мање проблем него његова најдаља будућност и крај. И једно и друго је подједнако мистерија и зато више предмет религије него науке. Проблем првог човека нераздвојно је везан за проблем последњег човека, као и обратно. Први човек нам је исто тако непознат или исто тако далек као и последњи човек на земљи. И о једном и о другом могућа су у ствари само веровања. Питање првог човека није ништа мања загонетка него питање последњег човека. Последњи човек на земљи завршиће, као што је први почео, тј. са свешћу о мистерији света или о вечној, мистериозној, божанској реалности која га је створила. Само то ће бити много јаснија свест, свест о свом божанском пореклу и свом божанском назначењу. Врхунац самосвести увек ће претстављати свест човекова о његовом божанском пореклу и циљу. Кома или чему може бити упућена последња реч, одн. последња мисао на земљи, ако не тајанственом, вечном бићу? А то се може рећи и за прву мисао и прву реч. Први, „најнижи човек“ почео је са свешћу о мистерији, о највишој, тајанственој, невидљивој реалности, а и последњи и највиши човек на земљи завршиће са том свешћу, само можда с много јаснијом свешћу о тајанственој, духовној реалности која га је створила. Проблем последњег човека је проблем последње мисли људске. Последња, највиша мисао била је и биће мисао о Највишем, о Вечном, о Богу.

Религиозно осећање, које се на необјашњив начин јавља

код најпримитивнијих људи, било је свакако прво „осећање објекта“, тј. осећање стварности (света) као целине, одн. осећање натприродне силе која се налази у свему, и у исто време осећање сопствене немоћи и зависности од те силе. Као прво религиозно осећање можемо схватити, видели смо, прво осећање натприроднога. У сваком случају питање постанка човека у најтешњој је вези с питањем постанка религије, тј. свести о нечем натчовечанском, натприродном божанском. Кад се јавило прво осећање тајанствене целине стварности или прво осећање нечег невидљивог и бескрајног? То, наравно, не можемо никад знати. Али ми нећемо никад знати ни кад се јавила не само прва реч или први осмех него ни први цртеж па чак ни прва лопта од иловаче.

Ако је духовно, како се чини, нешто сасвим различно од свега видљивог, материјалног, земаљског, онда оно не може потицати ни од чега материјалног и земаљског, већ од нечега исто тако нематеријалног и надматеријалног, надземаљског и вечног. Јер све материјално је пролазно и пропадљиво. Кад већ постоји свест и самосвест у свету, у човеку, како се може замислити да ма кад неће постојати или да ма кад није постојала? Човекова свест (самосвест) води нужно претпоставци вечне самосвести, вечног божанског духа. Ако постоји, Бог мора бити нешто сасвим друкчије него све остало, материјално и пролазно, тј. мора бити вечно, духовно биће.

И код физичара новијег времена, а још далеко више код биолога, све више преовлађује уверење да у свету, у природи, влада мисао. У свету постоји законитост, нужност, али разумна нужност, зато што постоји и вечна мисао и промисао. Човека (разум, дух) могло је створити само нешто необично, да не кажемо натприродно. У сваком случају то је било, видели смо, извесно осећање натприродног.

Дух (мисао) се уздиже изнад свега као свог предмета. Зато нема ничега (изван духа) из чега би дух могао постати. Дух је изнад овог пролазног, временског света, изнад природе и изнад времена и зато вечан. А то је оно што је на неки начин осетио први човек који је имао осећање нечег натприродног или извесну свест о некој вишој, духовној реалности. Свест, самосвест, дух не може се објаснити постепеним постајањем из нечег недуховног, материјалног, про-

лазног. Зато свест, одн. дух мора постојати вечно. Вечна стваралачка сила може бити само нешто духовно. У ту силу мора веровати свако ко не верује да материјална, пролазна реалност претставља сву реалност.

Др. Борислав Лоренц
